

Stanko Piplović

Karakteristike i problemi urbanističkoga razvitka Salone

Stanko Piplović
HR, 21000 Split
Kaštelanska 2

Osnovne odrednice složene prostorne strukture i vremenskih mijena Salone su poznate. Međutim, da bi se dobila cjelovitija slika potrebna su još mnoga istraživanja. I ono što je u godinama rada na terenu otkriveno, nije do kraja razjašnjeno i još uvijek ima određenih dvojbi. Na ovom mjestu ukazuje se na njih i razmatraju se neka dosadašnja saznanja. Za moguće drukčije poglede iznose se argumenti i logična promišljanja. Osvrće se i na probleme koje bi trebalo u daljnjem sustavnom pristupu razrješavati.

Ključne riječi: urbanizam, arhitektura, antika, Salona

UDK: 904:71(497.5 Solin)

Stručni članak
Priljeno: 3. kolovoza 2011.

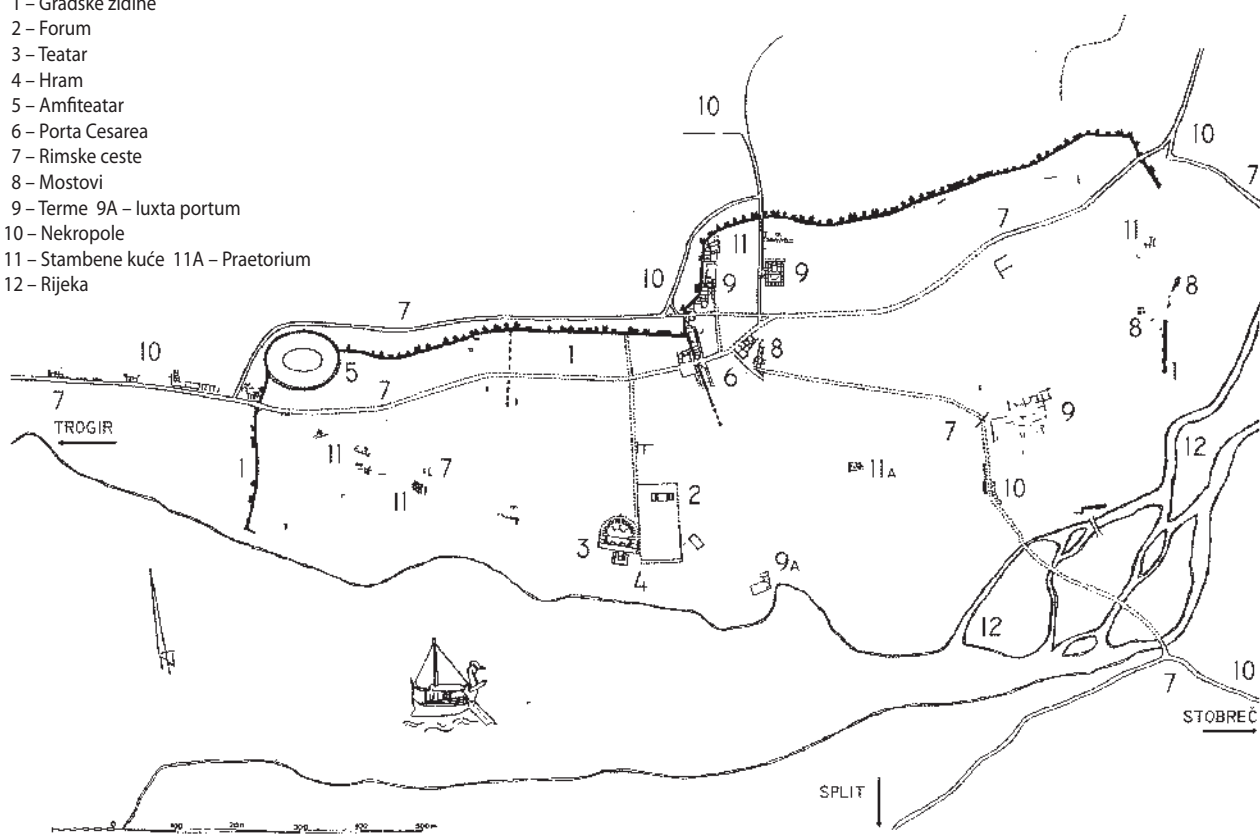
Na području današnjeg Solina razvio se već u dalekoj prošlosti jedan od najvažnijih starih gradova u Hrvatskoj. Još u prapovijesti na tom je području bilo ilirsko naselje. Zatim su tu od 2. stoljeća prije Krista boravili Grci iz kolonije Isse, a u osvajačkim ratovima na istočnoj jadranskoj obali zauzeli su ga Rimljani. U prvoj polovini 1. stoljeća prije Krista tu je bila kolonija rimskih građana. Salona je napredovala i s vremenom postala glavni grad prostrane rimske provincije Dalmacije. Tijekom 3. i 4. stoljeća poslije Krista Salona je bila povezana trgovačkim i kulturnim vezama s helenističkim svijetom istočnoga Sredozemlja. Elementi tih civilizacija imali su utjecaj na arhitekturu i likovnu umjetnost Salone. Grad doživljava procvat u vrijeme Dioklecijanove vladavine. Tada se javlja se kršćanstvo koje s vremenom dobiva sve veću važnost koja kulminira u 6. stoljeću. Zatim je uslijedilo uništenje pod naletom barbarskih plemena.

Svekolik napredak Salone zahvaljuje svom položaju, povijesnim prilikama i izuzetnim prirodnim datostima. Nalazila se na blago osunčanoj padini u dubokom morskom zaljevu pa je tako pružala povoljne uvjete za život svojih stanovnika i dobro zaštićenu luku. Obilje zdrave vode osiguravala je rijeka Jadro koja izvire pod nedalekom planinom Mosorom. Plodna polja prostiru su se na istoku od Mosora, dolinom rijeke preko Kaštela uz more sve do Trogira na zapadu. Još od prapovijesti tu su se stjecale morske i kopnene komunikacije duž obale i prema zaleđu. Teritorij na kojem je nastala i širila se Salona spušta se od sjevera s najnižih padina Kozjaka prema moru.

Prijevojem između planina Kozjaka i Mosora preko Klisa vodio je prirodni put k unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka u Bosnu bogatu rudama te prema žitnicama Panonije. Treba istaknuti da je slične datosti imala je i antička Narona smještena nešto južnije na rijeci Neretvi. Tamo je zaleđe bilo plodnije i prometne veze čak povoljnije, ali prednost je ipak dobila Salona. Napretku Salone pridonijela je uloga koju je imala u vojnim operacijama u tom kraju u 2. i 1. stoljeću prije Krista. Poslužila je kao logistička baza u prodiranju Rimljana na istočnu jadransku obalu. Posebnu važnost je dobila nakon građanskih ratova koji su potresli rimsku državu. Sukobili su se Cezar i Pompej. U okršajima stala je na Cezarevu stranu i on je kao pobjednik nagradio grad podignuvši ga na rang rimske kolonije. Salona je postala najvažniji rimski grad na istočnom Jadranskom; u njoj su se prožimale brojne kulture, bila je važno upravno, gospodarsko i trgovačko središte. Najstariji dio antičkoga grada pokazuje pravilnost u rasporedu, a dalje se razvijao postupno i organski. Stoga nije imao pravilan oblik ni raster ulica. Na položaj i urbanističku organizaciju rimskoga grada odrazile su se zatečene starije ilirske i grčke naseobine, ali su nastale promjene zbog novih društvenih prilika.

Zbog zemljopisnoga položaja, a posebno općih događanja na širokim prostorima, Salona je imala burnu prošlost. Žestoke borbe Rimljana sa starosjedičkim ilirskim plemenima, građanski ratovi, učestale provale barbarskih naroda i pojava novih religija obilježile su njezino posto-

- 1 – Gradske zidine
- 2 – Forum
- 3 – Teatar
- 4 – Hram
- 5 – Amfiteatar
- 6 – Porta Cesarea
- 7 – Rimske ceste
- 8 – Mostovi
- 9 – Terme 9A – luxta portum
- 10 – Nekropole
- 11 – Stambene kuće 11A – Praetorium
- 12 – Rijeka

Slika 1.

Plan antičke Salone s najvažnijim građevinama (po E. Marinu). U sredini je najstariji dio s forumom, teatrom i hramovima. Grad se proširio na istok i zapad te je koncem 2. stoljeća poslije Krista opasan zidinama.

janje i konačnu propast. Ako se uzme u obzir samo vrijeme od kada je u 1. stoljeću prije Krista dobila status rimske kolonije do početka 7. stoljeća poslije Krista kada je pala pod naletima Avara i Slavena, prošlo je oko 650 godina. U tom dugom razdoblju doživjela je zavidan razvoj i prosperitet, ali također duboke gospodarske i moralne krize te razaranja. Dinamičan prostorni razvitak grada i njegove preobrazbe samo su u najvažnijim odrednicama poznati. Preostalo je još mnogo pitanja koja treba razriješiti kako bi se dobila potpunija slika događanja.

Sustavno istraživanje materijalnih ostataka grada počelo je nastupom 19. stoljeća i traje već 200 godina. Ali to se provodilo više s povijesnoga i arheološkoga gledišta, a manje s tehničkoga i urbanističkoga. Iako se radi o važnim ostacima zgrada, komunalne i prometne infrastrukture, arhitekti, osim Ejnara Dyggevea, gotovo i nisu bili uključeni.

Osnovni prostorni preobražaj Salone tijekom vremena uglavnom je poznat. Promjene su bile velike, a ponekad i silovite. Međutim, saznanja se temelje isključivo na istraživanjima bolje očuvanih ostataka javnih građevina. Manje kvalitetna stambena arhitektura je sve do sada gotovo potpuno nepoznata. Otkriveni su samo niži rastrgani slojevi nekih zgrada bez mogućnosti rekonstrukcije cjelina i funkcija pa time i dometa kulture privatnoga života i stanovanja. To umanjuje vjerodostojnost općih zaključaka. Posebno pitanje predstavlja radikalni preobražaj Salone iz klasičnoga rimskog grada u ranokršćansko središte provincije Dalmacije te događanja poslije njezina razaranja. Mnoge graditeljske strukture su locirane i građene na za danas neobičnim mjestima, što je uvjetovano posebnim vremenskim i društvenim okolnostima. Smisao postupaka u mnogim slučajevima još nije potpuno objašnjen. Kod toga se

moгуće osloniti samo na ograničene činjenice ili na manje ili više utemeljene pretpostavke. I upravo je cilj, polazeći od pozitivnih datosti, ukazati iz drugog aspekta na neke takve prostorne odnose kojima nije posvećena dovoljna pozornost. Pri tome i u ovom slučaju logika je važan argument, dakako, uvažavajući činjenicu da ono što je danas normalno nije oduvijek moralo biti tako.

Na prvi pogled je vidljivo da se grad mijenjao i da je rastao. Na svim sačuvanim građevinama uočljive su temeljite preinake. Pri tome su za nove građevine uzimani dijelovi starijih ili nadgrobni spomenici i uzidani kao običan građevinski materijal. To ukazuje na izvanredne okolnosti graditeljskih intervencija.

Urbs vetus

Na topografski i prometno pogodnom terenu najprije su se nastanili Delmati i Grci, a onda su nakon ratnih sukoba došli Rimljani. Najstariji dio rimske Salone iz republikanskoga doba, u naše vrijeme nazvan *Urbs vetus*, je na predjelu Glavičina. Imao je status *oppiduma*, tj. rimskoga utvrđenog naselja. Tlocrt mu je u obliku trapezoida razmjerno male površine. Vrlo je rano osiguran zidinama koje su ojačane četvrtastim kulama. Jedna od njih nalazila se na sjeveroistočnom uglu, a trag druge otkriven je na sredini sjevernoga zida.¹ Sred istočne strane su monumentalna gradska vrata nazvana *Porta Caesarea*, sagrađena u Augustovo doba.² Od njih je vodila cesta na istok do potoka, vjerojatno pritoka rijeke Jadrana na kojemu je bio kameni most. Odatle se cesta granala na sjeveroistok prema Andetriju, današnjem Muću, i dalje u Panoniju te na jugoistok k Epetiju, današnjem Stobreču. Na zapadu su bila vrata danas poznata pod nazivom *Porta Graeca* od kojih je vodila cesta kroz Kaštela do Tragurija, današnjega Trogira. I na jugu prema luci također su morala postojati vrata, ali im ostaci nisu sačuvani. Duž putova neposredno izvan grada s istočne i zapadne strane protezale su se nekropole. Bile su vrlo duge pa su njihovi nadgrobni spomenici u nizu morali ostavljati poseban dojam posjetiteljima grada koji su mimo njih prolazili.

U unutrašnjoj prostornoj dispoziciji veliku površinu zauzimali su javni sadržaji. Bilo je to vjersko, kulturno i upravno središte grada i široke okolice, a u nekim pitanjima i čitave pokrajine. Tamo se nalazio forum s javnim

zgradama, teatar, hramovi, dva kompleksa terma, lučka skladišta pa i crkve u kasnijem vremenu. To bi moglo značiti da su brojni ljudi uglavnom živjeli u neposrednoj okolini, a u grad su dolazili obavljati zajedničke poslove. Ostaci prigradskih patricijskih vila za odmor i središta poljodjelskih imanja sačuvani su u bližoj okolini na padinama sjeverno od grada pa i nešto dalje na istoku uz rijeku.

Vrlo važan predio grada je forum s trgovinama i kurijom na njegovoj istočnoj strani. Nalazio se u jugoistočnom dijelu bliže luci gdje je vreva bila najveća, a poslovanje živo. Sjeverno od njega u početku je bio kapitolij s dva hrama i tribinom između njih. Kasnije se stanje bitno promijenilo.³ Oko njega su bile i druge javne građevine. Još sjevernije nalazilo se veliko javno kupatilo.

Pred gradom na jugu je bila luka koja je imala svoja skladišta, a siguran prilaz lađama sa zapada iz Kaštelskoga zaljeva označavao je svjetionik. Skladišta su se nalazila blizu obale. Na istočnoj strani teatra sačuvan je dio građevine od šest pilona koji nose lukove, a pretpostavlja se da je služila za pohranu robe.⁴ Pretpostavlja se i da je južni dio foruma zbog pada terena imao suteran koji je mogao služiti u slične svrhe.⁵ Nedavno su otkriveni temelji velike izdužene zgrade sa zapadne strane za koju se također pretpostavlja da je bila skladište. To znači da je Salona bila važan pomorski terminal za pretovar robe koja je iz unutrašnjosti putovala preko mora i obrnuto. Ispred tih zgrada lučke infrastrukture morala je postojati uređena manipulativna obala. S vremenom je zatrpao mulj koji je nanosila rijeka pa njezini zidovi i položaj uz more nisu poznati. S obzirom na udaljenost zgrada skladišta ipak je bila znatne dužine. Iz škrtih tragova južnoga gradskog zida jasno je da su ta spremišta bila unutar grada iza bedema, a ne ispred neposredno u luci gdje bi bilo jednostavnije rukovanje robom.

U blizini je bio teatar podignut u 1. stoljeću, ali je u više navrata dograđivan. Tako je na njemu radio u 2. stoljeću centurion Q. Silvius, a u Dioklecijanovo je vrijeme znatno preuređen.⁶ Na jugu, nedaleko od obale, još je jedan hram. Bilo je čak pet faza njegova pregrađivanja od kojih je prva bila sredinom 1. stoljeća. U novije vrijeme otkriveni su ostaci još jednoga hrama sagrađena usporedno s njim. To navodi na pomisao da je u blizini bilo neko važnije svetište starije od teatra. Postojanje više manjih hramo-

1 D. Rendić-Miočević 1985, str. 540.

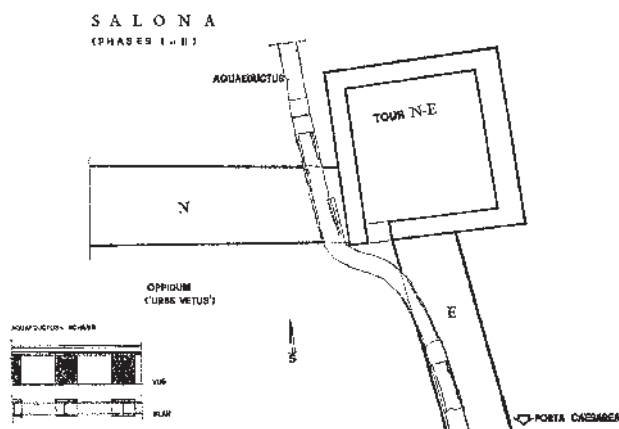
2 H. Kähler <1940>.

3 E. Dyggve 1991, str. 241-253.

4 F. Buškariol 1988, str. 277.

5 J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar 2009, str. 19.

6 B. Gabričević <1952>, str. 155-162.

Slika 2.

Sjeveroistočni dio staroga grada s ugaonom kulom i dijelom kanala gradskoga vodovoda koji je vodio po bedemu na jug do Porta Caeserea (po D. Rendiću-Miočeviću)

va, koji su se nalazili na mjestu teatra prije njegova podizanja, mogla bi ukazivati da je u ranijem razdoblju tu bila neka vrsta akropole.⁷ Na to navodi i činjenica da je tu bio najstariji dio grada, a sam teren uzdignut.

U krajnjem istočnom dijelu bile su dvije crkve. Jedna je blizu gradskih vrata, a druga južnije kod luke. Nazvana je *Basilica iuxta portum*, a građena je u 5. stoljeću nad ostacima neke bogatije zgrade s mozaicima. Ako se i to uzme u obzir, vidljivo je da je u kasnijem razdoblju čitav istočni dio staroga grada, što otprilike iznosi polovicu njegove površine, imao javnu namjenu.⁸ Iz svega proizlazi da je unutar najstarijega dijela grada ostalo razmjerno malo prostora za stanovanje.

Na jugozapadnoj strani otkriveni su ostaci dviju ulica koje se sijeku pod pravim kutom. To ukazuje da je na tom dijelu njihova mreža bila pravilna. Širina im je razmjerno mala, pet odnosno sedam metara. Kolnik je od velikih kamenih ploča. Sa strana su sačuvani zidovi kuća. Uska prometnica sugerira da je izgradnja bila niska. Kanalizacija ispod ulica, priključne cijevi za otpadne vode, trijem pred kućom na zapadnoj strani te mozaici u jednoj zgradi svjedoče da je predio bio dobro uređen.⁹

Sačuvan je samo sjeverni dio istočnoga zida staroga dijela grada s vratima *Porta Caesarea*, dok njegov južni dio više ne postoji. Preko sjevernoga dijela proveden je vodovodni kanal, a oktogonolni tornjevi i posebno bočni zidovi pješačkih prolaza sa strana vrata, puni su naslaga nataloženoga vapnenastog kamena. To sugerirana neke posebne zaključke. Osnovni je da je bedem stariji od vodovoda.¹⁰ Nadalje, kada se grad proširio na istok, taj obrambeni zid više nije bio potreban. Njegov sjeverni potez je ostao sačuvan, jer je na njemu bio kanal, a južni je porušen kako bi se bolje povezala oba dijela grada. Velike nakupine kamena na kulama pokazuju da su one služile kao spremnici za vodu i to u dugom razdoblju. Odatle se mreža cijevi razgranavala po gradu, a posebno u pravcu obližnjih velikih terma. Sve navodi na zaključak da je taj dio vodovoda preuređen u vrijeme kada kule više nisu služile u obrambene svrhe jer su se našle posred proširenoga naselja.

Možda je stari dio grada imao pravokutan raster ulica. Od istočnih do zapadnih vrata vodila je ulica koja se kroz zapadna vrata produžavala prema Traguriju, današnjem Trogiru. Druga glavna ulica, *cardo maximus*, išla je od luke s juga, gdje su vjerojatno u zidu bila vrata. Produžavala se na sjever između foruma i teatra, križala se s uzdužnom komunikacijom i nastavljala prema gradskom zidu gdje treba tražiti još jedna vrata. Izvan grada se spajala s njegovom zaobilaznicom i usmjeravala dalje prema polju.

Akvedukt

Dobra opskrba zdravom vodom svakako je bio važan uvjet svakodnevnoga života i razvitka grada. U početku su za to služili kućni resursi osigurani skupljanjem kišnice ili crpljenjem iz zemlje, ali i vodotoci kojih je bilo u izobilju. Ipak malo je sačuvanih tragova cisterna i bunara. Otkriveno ih je samo nekoliko, iako ih je moralo biti više. Salona je zarana dobila tekuću vodu s riječnoga izvora pod Mosorom, otprilike u doba cara Augusta.¹¹ Vodovod je završavao kanalom što je od istoka prema zapadu prolazio slobodnim prostorom na kojemu je kasnije proširen grad. Položen je njegovim sjevernom, povišenom stranom. To je omogućilo da se jednolikim padom voda spusti u niže gradske predjele. Ukopan je plitko ispod površine zemlje. Pokriven je i strane su mu obložene priklesanim kamenim pločama.

7 J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar 2009, str. 25.

8 L. Katić <1954>.

9 J. Mardešić 1988, str.309.

10 A. Rendić-Miočević 1970, str.112-113.

11 F. Bulić 1986. str. 92.

Slika 3.

Porta Caesarea, monumentalna gradska vrata podignuta u vrijeme cara Augusta na istočnom bedemu staroga dijela grada. Imala su u sredini prolaz za kola, a sa strana za pješake. S vanjske strane su osmerostrane kule, a s unutrašnje nimfej (snimio Jakov Teklić, 2011.).

Na mjestu sjevernije od istočnoga zida staroga dijela grada kanal je skretao na jug. Na tom dijelu teren se spuštao pa je kanal podignut da bi se održao njegov jednolik nagib. Pošto visinska razlika između terena i nivelete kanala nije bila znatna, vodovod je bio na kamenom podzidu, a ne na mostu kako je bilo uobičajeno kod većih visina. Visina tog zidanog nosača je postupno rasla prema jugu. Nešto malo dalje, kod četvrtaste ugaone kule, kanal je nastavljao prema jugu po istočnom bedemu do gradskih vrata *Porta Caesarea*. Drugi glavni ogranak odvajao se kod te kule i išao je prema zapadu po nadzemnoj konstrukciji s unutrašnje strane sjevernoga gradskog zida.¹² Pitanja vezana uz izgradnju vodovoda i gradske mreže nisu do kraja razriješena. Posebno se to odnosi na dio dovodnoga kanala koji sa sjevera ulazi u grad gdje su njegova konstrukcija i kasniji gradski zid u neposrednom dodiru.¹³

Istočno proširenje

S vremenom je *Urbs vetus* postao prenapučen. Još u 1. stoljeću prije Krista počeo je izlaziti iz svojih prvobitnih zidina na istok i na zapad gdje su uz ceste postojale velike nekropole. U tim pravcima zemljište je bilo ravno i najpovoljnije za izgradnju pa su se formirala predgrađa. Prema sjeveru su se dizale prve padine planine Kozjaka, a na jugu je bila morska obala pa u tim smjerovima nije bilo veće izgradnje. Smatra se da se naselje najprije širilo prema istoku, prema rijeci Jadru koja se pred ušćem granala u više rukavaca.

Zemljištem istočno od grada prema rijeci tekle su neke vode kojih danas više nema. Na osnovu nalaza na različitim položajima pretpostavlja se da su možda bila dva njezina rukavca. Naime postojala su dva kamena mosta s pilonima koji su nosili lukove, i to jedan istočnije na mje-

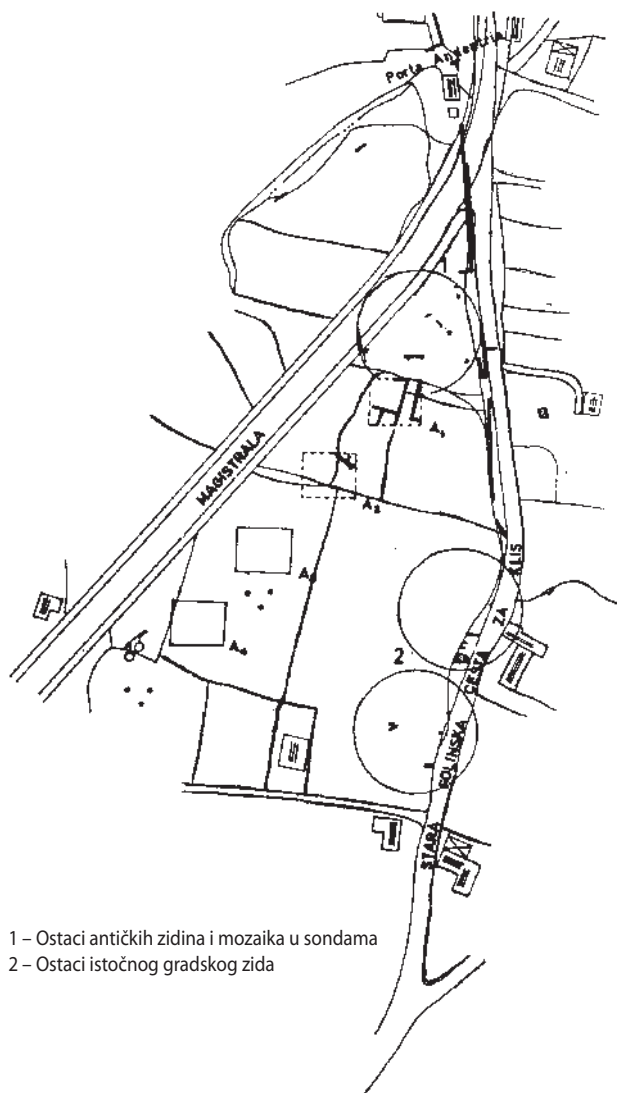
12 [F. Bulić] 1915, str. 144-145; A. Rendić-Miočević 1973, str. 58.

13 H. Kahler 1991, str. 219; D. Rendić-Miočević 1985, str. 541-543.

stu kasnijega gradskog zida, a drugi ispred vrata *Porta Caesarea*.¹⁴ Međutim, prema položaju mostova može se zaključiti da se ipak radi o samo jednom vodenom toku na kojem su bila oba prijelaza. Po takvom tumačenju stanja u prostoru rukavac je dolazio s istoka i tekao ispod prvog mosta, zatim je skretao na jug i nastavio ispod drugoga mosta. Izgradnjom zida prvi je most ostao izvan grada, s njegove istočne strane.

Prije proširenja grada na ovom slobodnom prostoru postojale su neke kuće. Među njima ističe se prizemna zgrada razvedenoga tlocrta – vila nekoga uglednijeg građanina. Kasnije je zgrada preuređena u javno kupatilo, danas poznato pod nazivom Velike terme. To su bile najveće terme u Saloni za koje se do sada zna. Ipak su bile dosta skromne; u mnogim rimskim gradovima terme su ogromni kompleksi s vrlo raznolikim sadržajima gdje su se brojni građani rekreirali, ali i čitali, raspravljali te se družili u slobodno vrijeme. U ovim salonitanskim termama istodobno je moglo boraviti samo nekoliko desetaka ljudi. Imale su tek mali plitki bazen s hladnom vodom, nekoliko kamenih kada s toplom vodom, male niše za znojenje i još neke prostorije.¹⁵ A to nije ni iz daleka bilo dovoljno za grad veličine Salone. Možda je ipak situacija bila nešto povoljnija jer je takva građevina iz starijega carskog doba postojala sjeverno od foruma, a u sjeveroistočnom kutu staroga dijela grada bila je još jedna.¹⁶ Ali se o njima vrlo malo zna. I zgrada otkopana kod željezničke postaje, u zapadnome dijelu grada, mogla je također poslužiti kao javno kupatilo. Budući da ove građevine nisu iz istoga vremena, pitanje je koliko su mogle zadovoljit potrebe velikoga grada. Ostali pronađeni ostaci zgrada s uređajima za podno grijanje pripadali su privatnim zgradama.

Drugo stoljeće je bilo doba mira i napretka pa se grad brzo širio. Međutim, opasnost od germanskih plemena Kvada i Markomana oko godine 170. poremetila je to stanje pa su predgrađa zaštićena zidinama. Zid na istočnoj strani bio je izvana ojačan četvrtastim kulama, a iznutra naknadno kontraforima. O težini stanja svjedoči upotreba nadgrobnih spomenika s obližnje nekropole kao običnoga materijala za zidanje bedema.¹⁷ Iako je još uvijek pogansko vjerovanje bilo službeno, grobovi su uništavani radi obrane grada. I ne samo to, čak su se uzimali i veliki blokovi dobro obrađenoga kamena s nekih bogatijih građevina.

1 – Ostaci antičkih zidina i mozaika u sondama
2 – Ostaci istočnog gradskog zida

Slika 4.

Plan ostataka antičkih zidova zgrada s mozaicima te gradskoga bedema na Bilankuši, krajnjem dijelu istočnoga proširenja grada; stanje godine 1968. (po F. Orebu)

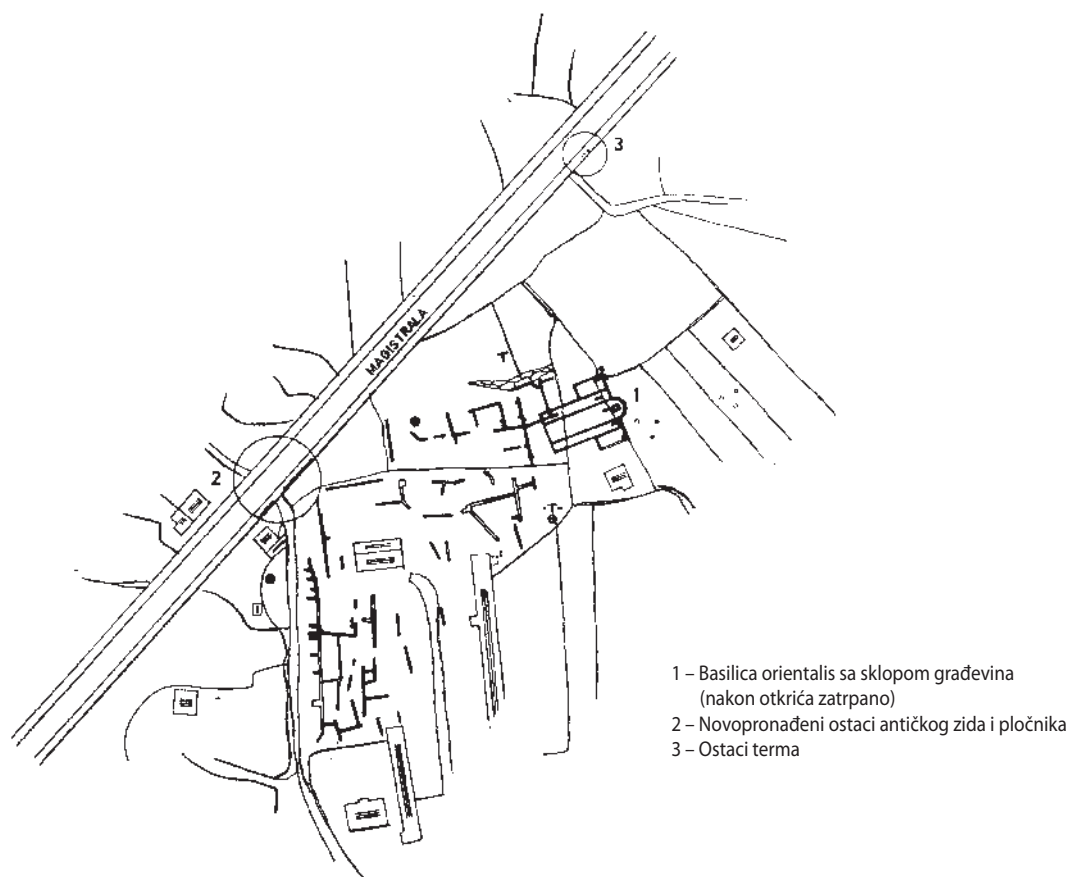
Na sjeveroistočnom uglu, na današnjoj Bilankuši, postojala su vrata nazvana *Porta Andetria*. Njihov položaj je neobičan za standardna rješenja rimskih gradova jer su se vrata obično smještala po sredini pojedinih zidova i bila su reprezentativno rješavana. Označavala su susret ljudi s

14 J. Mardešić 1999-2000, str. 149-151.

15 S. Piplović <1981>, str. 89-101.

16 A. Rendić-Miočević 1973, str. 57.

17 S. Piplović 2005, str. 3.

Slika 5.

Plan trobrodne Basilicae orientalis i okolnih građevina u istočnom dijelu grada; stanje godine 1968. (po F. Orebu)

gradom. *Porta Andetria* su bila jednostavno riješena i bez posebnih ukrasa jer su građena u vrlo opasnom vremenu. Graditelji su improvizirali pa su i na tom mjestu korišteni grobni spomenici. Pri tome su čak upotrijebljeni veliki nadgrobni spomenici dvojice uglednika. Jedan je pripadao Titu Flaviju Luciliju koji je obnašao visoke vojne dužnosti na prijelazu 1. u 2. stoljeće. I drugi s reljefom je postavljen uvaženoj osobi.¹⁸

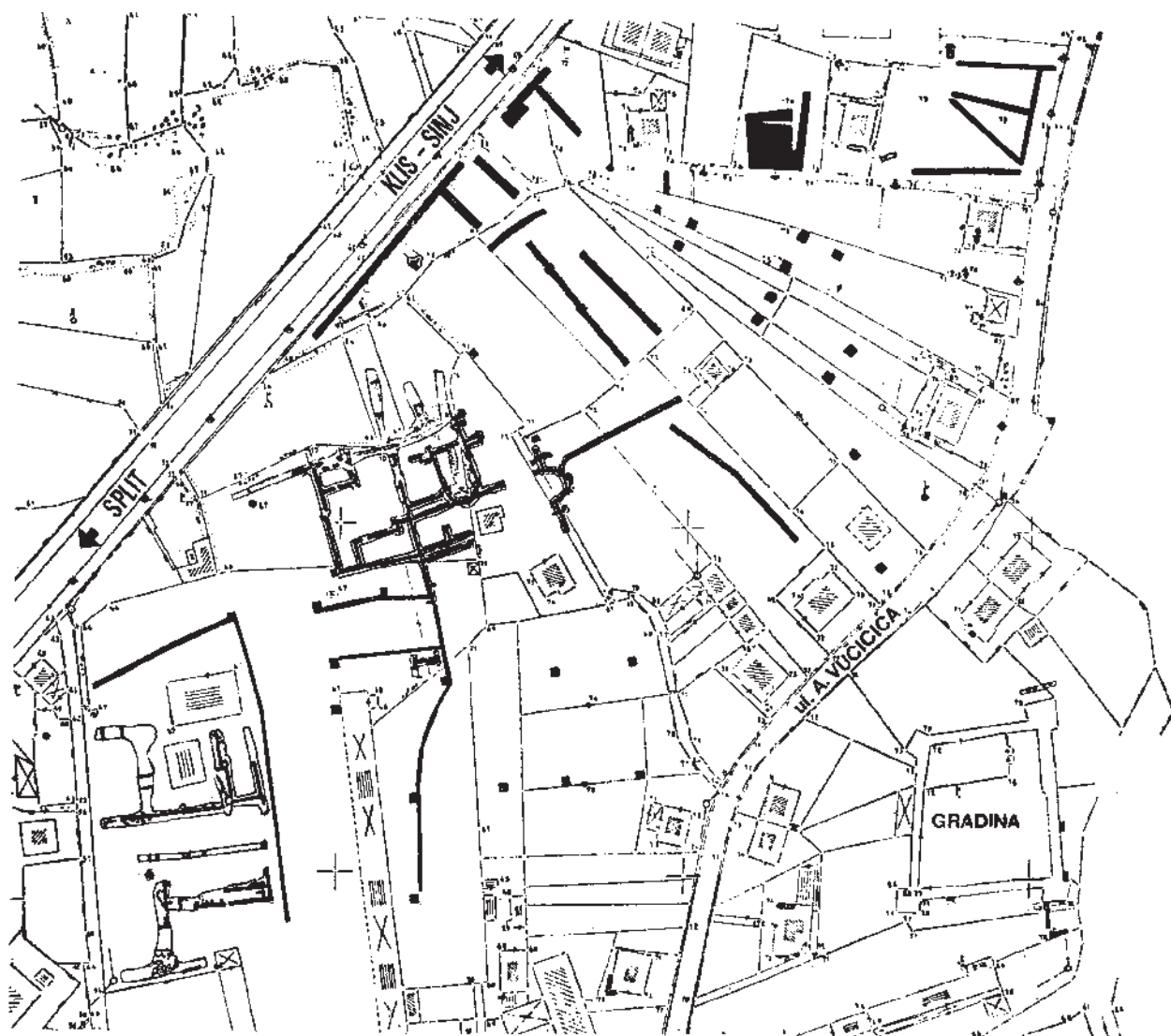
Ta vrata, dakle, nisu bila monumentalna kao *Porta Caesarea*. Slično je bilo i sa zapadnim vratima od kojih su pronađeni tek tragovi. Položaj tih vrata uvjetovao je raniji put čija je trasa usmjerena na sjeveroistok i kasnije postao glavna ulica novijega dijela grada. Prethodno stanje komunikacija, koje su usmjerena slobodno na terenu u glavnim pravcima povezivanja, zasigurno su uvjetovala i nepravilan raspored ulica u kasnijem proširenju, bez ortogonalne sheme.

Položaj sjevernoga zida zasigurno je uvjetovan i trasom akvedukta. Sagrađen je nešto sjevernije, približno usporedo s njim. Na taj je način dospio unutar grada i na tom potezu bio siguran od neprijateljskoga razaranja.

Tako se s vremenom grad za više od postojećega proširio na zapad, dok se na istok proširio za oko četiri puta, sve do glavnoga toka rijeke Jadrana. Ceste u tim novim dijelovima grada su se pretvorile u gradske ulice, a u nekropolama je prestalo ukapanje. Neki vodeni tokovi su zatrpani ili su uređeni. Brojni nadgrobni spomenici su korišteni kao materijal za zidanje bedema. Koliko je za sada poznato, u tim novim kvartovima nisu postojali trgovi. Nisu otkriveni ni ostaci hramova, ali zasigurno je moralo biti javnih građevina.¹⁹ Neki nalazi ipak ukazuju na hram posvećen Prijapu koji je možda bio u istočnome dijelu grada. Nađeni su dijelovi i jedne bogatije stambene zgrade s

18 I. Matijević 2011.

19 M. Batarelo 2002.

Slika 6.

Ostaci zgrada otkrivenih u istočnom proširenju Salone godine 1979. (po F. Orebu)

termalnim uređajima. Da su tamo bile neke bogatije građevine navodi na pomisao činjenica da su stupovi u bazilici na Manastirinama donesene s nekoga drugog mjesta. Njihovi veliki promjeri ukazuju da je to morala biti važna starija zgrada, a težina da ipak njihovo izvorno mjesto nije bilo predaleko radi prenošenja.

Na Bilankuši, u širem prostoru oko istočne bazilike, naročito prema gradskom bedemu, zabilježena je intenzivna izgradnja u antici. Tu su pronađeni ostaci kamenoga

pločnika neke ulice, baze stupova te temelji zidova i podni uređaji za zagrijavanje zgrada pa i zgrada terma. Neke od njih su imale i mozaike u više boja. Osim toga, otkrivene su i prilične građevinske promjene tijekom vremena jer su vidljivi različiti slojevi zgrada. Važna je i činjenica da se tu na manjoj dubini pojavljuje voda te da postoji naplavina pijeska i oblutaka. Znači da je i taj teren bio izložen nekim vodenim tijekovima pa je vjerojatno saniran kako bi se omogućila gradnja.²⁰

²⁰ F. Oreb1969a; F. Oreb1969b.

U sjeveroistočnom povišenom kraju otkriveni su također razni arhitektonski ulomci i predmeti. Pronađene su i olovne cijevi za vodu. Sve to ukazuje na visok standard njihovih stanovnika. Posebno su zanimljivi tragovi građevine i mala statua Atene Minerve za koje se vjeruje da su pripadali nekom jednostavnom svetištu iz druge polovine 2. stoljeća poslije Krista. Debeli sloj gareži na velikoj površini vjerojatno je ostatak paljevine iz burnih vremena početkom 7. stoljeća. Karakteristike nađenih predmeta ukazuju da je tu možda bila zanatska radionica koju su vodili vrsni metalski majstori s istočnoga Sredozemlja. To potvrđuje veze koje su postojale između jadranske obale, posebno Salone, i daleke Sirije. Helenizirani žitelji istočnih pokrajina, koje su trgovački i drugi gospodarski interesi upućivali na zapad, unosili su nove oblike kulture koji su se ogledali u mnogim oblicima umjetničkoga procvata Salone.²¹

Na krajnjem jugoistočnom dijelu novoga dijela grada izgrađenost je skromnija. Ostalo je dosta slobodnoga prostora unutar zidina. Pretpostavlja se da je tome uzrok nezdravo i muljevito zemljište slabe nosivosti blizu rijeke u nižim dijelovima. Već nešto južnije od *Basilicae orientalis* teren je sterilan sa slojevima pijeska i sedre pa se pretpostavlja da je tu bio neki vodotok. A još niže je sve do novijega vremena bilo močvara.²²

Pet mostova

Na jednom od rukavaca rijeke u istočnom dijelu grada izgrađene su u blizini mosta zgrade za koje se, s obzirom na položaj, vjeruje da su bile radionice. Možda se u njima proizvodilo platno ili su bili mlinovi. Budući da se tu nalazi veliki broj ulomaka stela, urna za pepeo i kamenih blokova s natpisima nađenih u blizini i u zidovima, neke zgrade su sigurno iz kasnijega razdoblja. Pretpostavlja se da je zadnja faza iz 5.-6. stoljeća. Kompleks se sastoji od tri različite grupe neposredno oko mosta. Prva je nizvodno s njegove južne strane. Najmlađi dio sklopa je neposredno s uzvodne strane podignut u koritu potoka. Na zapadnoj obali su tragovi zgrada, vjerojatno nastambi za radnike, skladišta i neki pogoni.²³

Lokalitet je samo djelomično istražen, a objavljeni podaci su dosta oskudni i općeniti. S južne strane mosta u koritu i ispod njegovih lukova nabacan je veći broj arhitektonskih ulomaka, stupova velike debljine i njihovih baza, vijenaca i drugih kamenih dijelova. Oni svjedo-

če o postojanju nekih važnijih građevina s čijih su ruševina, možda u blizini, uzeti i iz nepoznatih razloga bačeni u korito vodenoga rukavca. Takvo stanje svjedoči o velikim ili čak kaotičkim promjenama koje su nastale u urbanom tkivu, a koje nisu razjašnjene.

Po onome što se do sada zna, sigurno se može tvrditi da je najprije izgrađen kameni most na lukovima. To je solidna građevina i nema tragova da je u nju ugrađen materijal s drugoga mjesta. Drugi dio je odmah nizvodno. Na tom mjestu korito rijeke je uzdužnim zidovima podijeljeno u pet kanala. Za to su korišteni veliki dobro obrađeni kameni blokovi uzeti s neke starije građevine. O tome svjedoče utori i udubljenja, očito izrađeni za neke druge, ranije svrhe. Na tome je mjestu ugrađen i kameni prag širokih vrata s karakterističnim žlijebom. Kanalima se očito voda usmjeravala za pokretanje naprava u pogonima koji su bili iznad.

Sjeverno od mosta u koritu su niski četvrtasti kameni stupci, neki monolitni, a drugi zidani. Zasigurno su podržavali neku platformu. U koritu su izgrađeni kanali kojima je usmjerena voda za pogon mehaničkih strojeva, a poviše se mogu pretpostaviti radionice sa stupama ili s mlinovima. Nešto zapadnije bile su nastambe za radnike. Na mjestu nastamba je pronađeno obilje kamenih ulomaka s natpisima, amfora, mlinskoga kamenja, stela i urna. Nije razjašnjeno odakle, kada i zašto su na to mjesto doneseni i bačeni u korito i oko svi ti brojni arhitektonski dijelovi. Osim njih prilikom iskopavanja nađeni su i kameni ulomci s natpisima. Frane Bulić je zabilježio više od 40 takvih primjeraka. Sve to svjedoči o velikim promjenama u gradu koje bi trebalo tek objasniti.

Zapadno proširenje

Zapadni dio grada je bio nešto mlađi. Tu je ranije, prije proširenja, bila nekropola s monumentalnim nadgrobnim spomenicima, poput mauzolej Lolijevaca, ali je s vremenom dosta gusto izgrađen. U tu svrhu je koncem 2. stoljeća poslije Krista dobrim dijelom iskorišteno kameenje staroga gradskog zida.²⁴ Nije poznata njegova urbanistička struktura, osim manjega dijela duž njegove južne strane bliže moru. Na tom dijelu otkrivene su zgrade s podnim mozaicima, termalnim uređajima, kanalizacija i tragovi popločanih ulica. Sve ukazuje na komunalno uređen naseljeni prostor s dobrim uvjetima stanovanja.

21 D. Rendić-Miočević <1956>a; K. Cicarelli <1954>, str. 141.

22 J. Mardešić 1990.

23 F. Bulić 1914; F. Bulić 1922.

24 D. Maršić 2011.

Slika 7.

Tlocrt stambene insule na Ilincu blizu Porta Caesarea u istočnom dijelu grada (po D. Rendiću-Miočeviću)

Izvan grada, u njegovoj blizini na zapadnoj strani, nalazi se monumentalni amfiteatar. Prema Dyggveu podignut je u drugoj polovini 2. stoljeća poslije Krista. Mnogi rimski gradovi su imali amfiteatre izvan zidina jer su to bile velike građevine koje su zauzimale mnogo prostora, a nije bilo posebne potrebe da budu branjeni. Tako je bilo u Poli (Pula), Frejusu pa i Veroni. Neki su gradovi imali amfiteatre na rubnim područjima grada: Augusta Praetoria

(Aosta), Torino i Pompei. Bilo je i slučaja da su uklopljeni u zidine slično kao i u Saloni, npr. Colonia Augusta Treverorum (Trier) i Ariminium (Rimini).²⁵

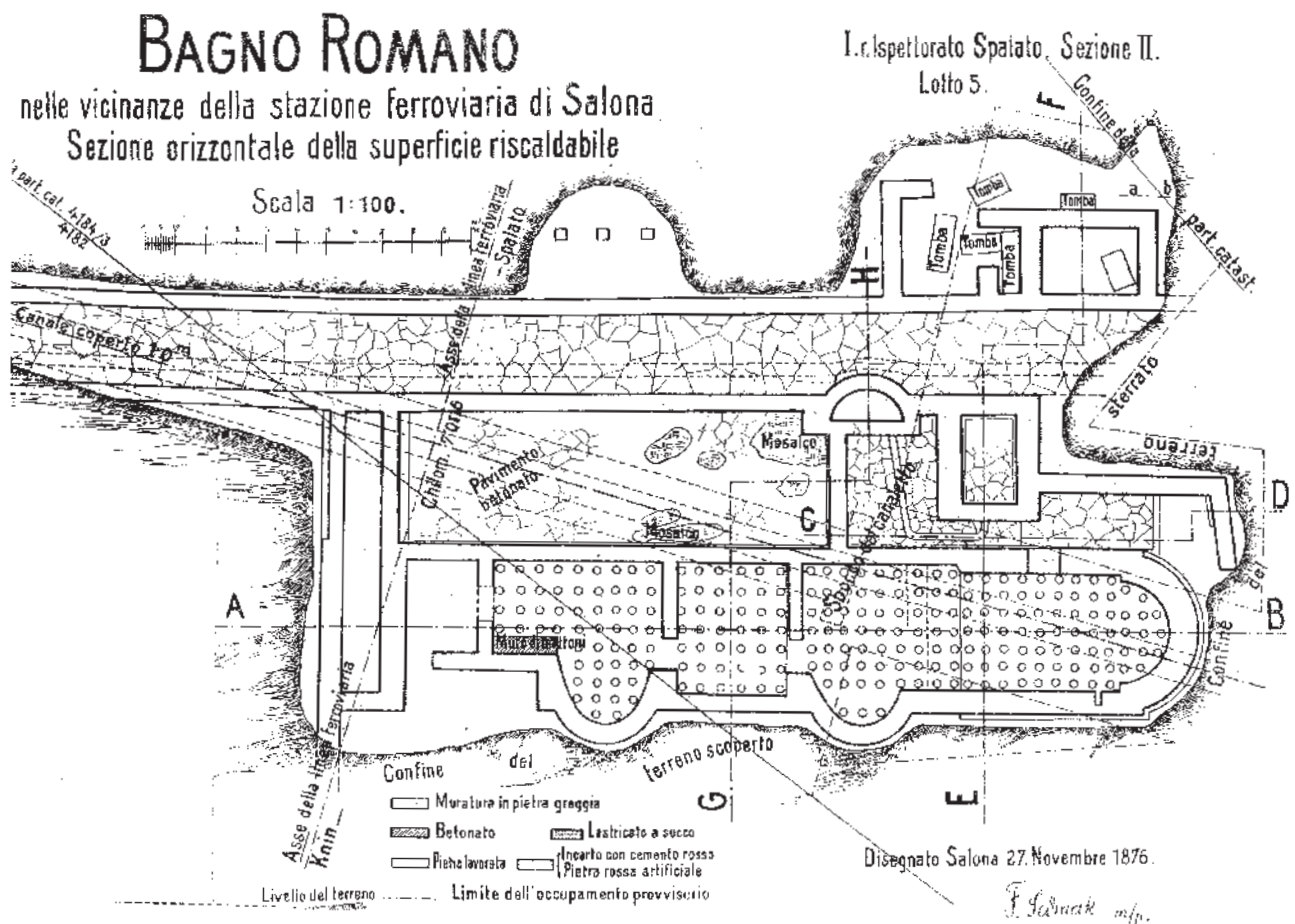
Važna građevina izvan grada, neposredno na njegovoj zapadnoj strani bliže obali, je ona poznata u literaturi kao Rimsko kupatilo. To je bio velik sklop čiji je istraženi dio dužine preko 30 metara. Njegovi zidovi se šire i dalje na tri strane. Međutim nisu otkopani pa se ne zna do kuda

²⁵ Š. Mlakar 1963; Š. Mlakar 1965; I. Petricioli 1958-1959, str. 66; M. Suić 1981, str. 202; T. Lenotti 1961, str. 8; M. Suić 1976, str. 126-128; N. Dobrović 1951, str. 166; B. Milić 1990, str. 216 i 219.

su se protezali. Pretpostavlja se da se radi o privatnom kupatilu nekoga uglednog građanina. Unutrašnje mu je uređenje bilo bogato. Podovi su od mozaika, a zidovi obrađeni uljanim premazom različitih boja. Međutim ako se bolje razmotri raspored i oblik prostorija te oprema, tumačenje bi moglo biti nešto drukčije. Čitav južni trakt je imao podno grijanje. Po obodu na raznim stranama su četiri manje polukružne niše. U njima su vjerojatno bile kade za kupanje čiji su dijelovi sačuvani. To pokazuje da prostori nisu bili pogodni za život jednoj obitelji. Nađeni su i četvrtaste cijevi od opeke kojima su bili obloženi zidovi i kojima je strujao zrak, vjerojatno u manjim odjelima gdje se željela postići viša temperatura za preznojanje. S obzirom da se radi o građevini u prirodi i uz more prije bi moglo biti riječi o javnom rekreacijskom središtu. Inače čemu bi mogle služiti dvije velike prostorije duge po petnaestak metara?

Važan je nalaz brojnih jednostavnih grobova otkrivenih na čitavom otkopanom prostoru, a naročito na sjeveroistočnoj strani. Smješteni su između zidova koje su donekle oštetili, što znači da su napravljeni nakon što je zgrada porušena. Iz šturoga zapisa sačinjena u vrijeme istraživanja ne može se utvrditi iz kojega su vremena. A to bi bio važan podatak za bolje razumijevanje urbanističkoga razvitka ovoga dijela Salone.²⁶

Na sjevernoj strani izvan grada, po čitavoj dužini od istoka prema zapadu, bila je zaobilaznica na što ukazuju nekropole iz poganskoga vremena na Kapljuču i kršćansko groblje nazvano Kod 16 sarkofaga. Njome su putnici zaobilazili grad na proputovanju, a Salonitancima je koristila za pristup poljoprivrednim imanjima. Koristili su je i posjetitelji amfiteatra iz okolice kako ne bi prolazili gradom i stvarali gužvu. Izvan grada su bila su poljodjelska imanja i vile.

Slika 8.

Tlocrt zgrade s podnim grijanjem u južnom dijelu zapadnoga grada (po F. Sedmaku)

26 F. Sedmak 1906, str. 46-48.

Amfiteatar

Rimljani su podizali amfiteatre, velike građevine u kojima su se održavale igre. U različitim su odnosima s područjima gradova. Salona je dobila prvi amfiteatar možda u vrijeme vladavine Flavijevaca u 1. stoljeću poslije Krista. Podignut je izvan grada, s njegove zapadne strane, što je, s obzirom na veličinu građevine i brojnu publiku koja je posjećivala priredbe, bio čest slučaj i u drugim rimskim gradovima. Kada je Salona proširena, njezin amfiteatar je uklopljen u gradske zidine. I takvo rješenje je poznato na drugim mjestima među njima, u Trieru (Treverorum) i Arminiju (Rimini). Takvim smještajem izbjegnuta je i u potreba da masa posjetitelja do amfiteatra prolazi gradom, posebno stanovnici s istočnih područja. A za one koji su dolazili s istoka izgrađena je zaobilaznica na sjeveru izvan zidina. Ona je služila i za ostale putnike u prolazu koji nisu imali potrebu svraćati u naselje.

U 2. stoljeću poslije Krista, kada je gradu zaprijetila opasnost, salonitanski amfiteatar nije zajedno s naseljem obuhvaćen zidinama, već je uklopljen u njih. U kasnijim gotsko-bizantskim ratovima postao je jaka točka u obrani. Zsigurno je u tu svrhu ojačavan. Priznavanjem kršćanstva prestale su igre u areni i to najkasnije sredinom 6. stoljeća. S obzirom da su tu pogubljeni prvi Kristovi sljedbenici, amfiteatar je kasnije postao kultno mjesto nove vjere. Na to ukazuju i oratoriji uređeni u njegovim zidinama u to vrijeme.²⁷

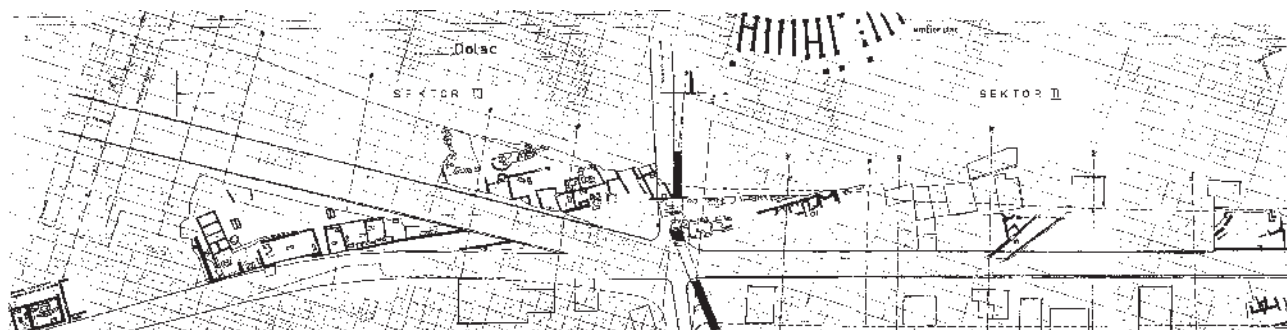
Ispod arene su bile pomoćne prostorije. One su u kasnoj antici pregrađene. U naše vrijeme na njezinoj sredini pronađena je podzemna prostorija s četvrtastim pi-

lonima. Razmak između njih je naknadno zatvoren zidom primitivne gradnje uz upotrebu spolija i tako prvobitni prostor nepoznate veličine smanjen. Od nje prema jugu protezao se dubok kanal širine 80 centimetara. Međutim, provedena su samo ograničena istraživanja. Nije se širio iskop pa nije jasna ranija cjelina. Pretpostavlja se da je preinaka učinjena u 5.-6. stoljeću, ali nije se pokušalo objasniti čemu je služila. Na to ukazuju starokršćanski kapiteli ubačeni u novije zidove. To nameće pitanje kada je zapravo pregradnja napravljena i u koje svrhe. Za sada nema odgovora, ali situacija omogućuje razne kombinacije.²⁸

Fortifikacije

Salona je bila najbolje utvrđeno rimsko naselje na istočnoj jadranskoj obali, pa i u čitavoj provinciji. To je i razumljivo jer se radilo o glavnom gradu Dalmacije. U 2. stoljeću poslije Krista, kada mu je zaprijetila opasnost, grad je potpuno zaokružen zidovima koji su kasnije popravljani i ojačavani. S prednje strane bedema postojalo je preko 100 kula sa svih strana prema kopnu. Sve su bile četvrtasta tlocrta osim dviju poligonalnih kod *Porta Caesarea*. Neke na sjeveru su naknadno u 6. stoljeću dobile trokutaste dodatke.

Najjače je utvrđena sjeverna strana grada odakle se vjerojatno očekivala najveća opasnost od neprijatelja. Zbog nadvišenja vanjskoga terena na tom mjestu osvajač je prilikom napada imao određenu prednost. Razmatrajući problem s gledišta fortifikacijske znanosti pojačavanje bedema nije bilo racionalno jer barbarska pleme-

Slika 9.

Plan dijela Salone istraženoga godine 1987. na granici zapadnoga proširenja grada (po J. Mardešić). Ucrtan je dio amfiteatra, zapadnoga zida i nekropole.

27 F. Bulić 1926-1927, str.109.

28 F. Oreb 1986, str. 235-239.

na koja su prijetila Saloni nisu imala bacačke ratne sprave kojima bi ga razarale. Napadači bi se morali penjati na vrh zida i tako upadati u grad ili provaliti kroz vrata kako bi ga osvojili. Stoga bi teoretski bilo mnogo efikasnije izgraditi isturene utvrde ispred prve crte čime bi se povećala dubina obrane i njezina žilavost. U tom slučaju, ako bi se pred nadmoćnim neprijateljem trebalo odstupati, postojao bi drugi obrambeni sustav na koji bi se branitelji mogli osloniti. Ovako eventualnim probojem prve linije nije više bilo zaklona.

Kao što je navedeno sjeverni zid je osiguran brojnim kulama. Međutim, u tome s još jednoga gledišta vojnih vještina nije bilo jasne koncepcije za izvedbu racionalne i učinkovite obrambene linije. Kule su nanizane vrlo gusto blizu jedna drugoj i time se usložilo flankiranje bedema u momentu kada bi neprijatelj pokušao njegovu eskalaciju. Radi brojnih izbočina kula prostor neposredno ispred nije bio pregledan pa su se napadači mogli lakše privući i skrivati se između njih. Kako bi se to spriječilo i kako bi se omogućio nadzor obrambene crte, trebao je daleko veći broj branitelja na bedemu. Tu nije poštivano ni osnovno pravilo fortifikacijske tehnike koje je još Vitruvije iznio. Već je on ukazao kako razmak između kula treba biti toliki da branitelji s njihovih bočnih strana mogu dobaciti strijele s obje strane do sredine. Time se postizalo da lice bedema može biti potpuno vizualno i oružjem kontrolirano.²⁹

Posebno je zanimljiv kratki dio bedema na zapadnoj strani novoga dijela grada koji se od sjevera proteže na jug do sjeveroistočnoga kuta staroga dijela grada. Tu se njegova trasa poklapa s položajem dovodnoga vodovodnog kanala. Taj zid koji nosi četvrtasti kanal poslužio je kasnije i u obrambene svrhe. S vremenom je pojačavan tako da mu je prigraden novi široki i bolje građeni bedem s vanjske strane, a onda još jedan tanji. Iznutra u gradu naknadno je poduprt četvrtastim pilonima. To sukcesivno pojačavanje vjerojatno je uvjetovano sve većim opasnostima kojima je grad bio izložen u kasnijim vremenima. Na tom zidu ostavljena su vrata nazvana *Porta suburbia II* koja su vodila iz istočnoga dijela grada na zapad u polje. Vodovodni kanal je ostao iznad njih. Sa strana vrata na istoku su dvije četvrtaste građevine. Na jednoj su velike nakupine vapnenastog kamenca pa se vjeruje da je služila kao spremnik za vodu.³⁰

Bedemi staroga dijela grada pravilnije su građeni i od boljega su kamena. Proširenja su opasana krivudavim zi-

dovima slabih temelja i uz obilatu uporabu recikliranoga materijala. Čini se da obodni zidovi nisu bitnije stradali u doba barbarskih provala. Nije bilo većega otpora branitelja pa time ni potrebe za njihovim razaranjem. Njihovi dijelovi su nestali u kasnijim vremenima. Dio istočnoga i zapadni zid staroga grada nakon proširenja su porušeni još u antici kako bi se povezala sva tri dijela u funkcionalnu cjelinu. Sjeverni bedem je još uvijek dobro očuvan.

Kasnije pregradnje

Gotovo da nema ni jedne sačuvane građevine u Salonu koja ne pokazuje znatne naknadne pregradnje. U njihovim zidovima i podovima ugrađeni su brojni spoliji, dekorativni dijelovi starijih građevina i nadgrobnih spomenika u sekundarnoj upotrebi. To svjedoči o velikim usponima, ali i o krizama kroz koje je antički grad tijekom svoje duge prošlosti prolazio. Svakako treba uočiti i promjene namjena pojedinih dijelova grada. Pri novim zahvatima često su se bezobzirno pregrađivale ili uklanjale postojeće građevine. Tako je amfiteatar dobio obrambenu funkciju, a terme su prenamijenjene za kršćanski kult.

Zbog slabe očuvanost i isprepletenosti slojeva iz različitih vremena teško je pratiti odraz društvenih promjena na graditeljske aktivnosti. Jedan od karakterističnih primjera je i amfiteatar. Radi se u prvom redu o izvornom rasporedu i opsegu te kasnijoj prenamjeni njegovih podzemnih prostorija. Tu su postojali veći pomoćni prostori za organizaciju priredaba i natjecanja. U neko vrijeme oni su smanjeni na malu komoru još uvijek nepoznate namjene. Takvih primjera je priličan broj. Forum je u bio poseban slučaj. Sklop na Manastirinama je najbolji primjer drastičnih i nepovezanih fizičkih preobrazba. One se daju objasniti društvenim okolnostima, tj. rastućom ulogom posvećenoga prostora. Ali izgradnja novih građevina u više navrata na istom mjestu gotovo ničim nije bila povezana s onim što je ranije bilo na tom mjestu.

Kršćanstvo

Salona je bila stjecište trgovaca i putnika iz mnogih krajeva tadašnjega svijeta. U njoj su se miješale razne kulture, običaji i religije. Najvažniju društvenu promjenu predstavljala je pojava kršćanstva i njegove organizirane općine koncem 3. stoljeća. U Dioklecijanovo doba postojala je u gradu dobro uređena kršćanska općina. Novi se svjetonazor s vremenom bitno odrazilo i na urbanistički ustroj grada kao i na cjelokupnu arhitektonsku djelatnost.

29 M. Vitruvius Pollio 1997, str.19.

30 F. Bulić 1911, str. 68.

Slika 10.

Biskupski kompleks u sjeverozapadnom dijelu istočnoga grada s bazilikama, pratećim sadržajima i biskupskom palačom (Solin, arhiv M. Matijevića, 2011.)

Naučavanje nove religije je u početku bilo ilegalno. Stoga je prvi oratoriji uređen na prijelazu 3. u 4. stoljeće u zabitom dijelu grada, u sjeverozapadnom kutu istočnoga proširenja. Prostori su bili skromni. Nakon Milanskog edikta godine 313., kada je car Konstantin Veliki novu vjeru proglasio ravnopravnom staroj rimskoj državnoj religiji, počinje u Saloni opsežna građevna djelatnost.

U istočnom dijelu grada nastalo je novo veliko, vjersko središte. Vjerojatno je na izbor tako posebno važnoga kulturnog mjesta utjecala tradicija. U svega dva stoljeća tu su jedne nad drugom građene crkve velikih površina. O redosljedu postoje neke dvojbe.³¹ Prva je crkva izgrađena u 4. stoljeću. U 5. stoljeću podignute su dvije veće usporedne trobrodne bazilike, a na mjestu južne u 6. stoljeću izgrađena je crkva križnoga tlocrta. Ako se prihvatiti ta dinamika, javljaju se neka tehnička i funkcionalna pitanja

izgradnje kompleksa. Trajanje prve bazilike samo je stotinjak godina pa je na njezinu mjestu sagrađena nova koja otprilike traje jednako da bi i ona bila porušena. Nije jasan razlog brzim i radikalnim promjenama ako se zna da građevine mogu fizički opstati stoljećima. Možda su starije crkve bile nedovoljno prostrane pa su građene veće. Nisu li, možda, stradavale u ratnim provalama, uništene požarima, izgrađene od slaba materijala? Je li se povećao broj novih vjernika pa su stare građevine postajale pretijesne?

Episkopalni kompleks karakterizira dosta neobičnosti s gledišta logike urbanizma i arhitekture. Najprije je to njegov položaj. Razvio se u sjeverozapadnom zavučenom kutu novoga dijela grada, a ne na nekom središnjem mjestu što bi se moglo očekivati jer se radilo o najistaknutijem kršćanskom centru cijele provincije. Kada se pokušava shvatiti razloge odabira takvoga, položaja moglo bi se

31 D. Rendić-Miočević 1984.

pomisliti da je to uslijedilo radi slobodnoga prostora kojim se raspolagalo. Međutim, tu pretpostavku treba odbaciti jer su istraživanja pokazala da je taj dio bio izgrađen stambenim zgradama još u 2. stoljeću, dakle prije podizanja crkvenoga središta. U blizini čak nije postojala neka reprezentativnija ulica koja bi neposredno usmjeravala k tako važnom mjestu. Od *Porta Caesarea* vodio je glavni put prema istoku i to nešto južnije pored kršćanskoga kompleksa. Od njega se odvajao prema sjeveru pristup do bazilika. Da bi se ipak na neki način naglasio taj spoj, postavljeno je na njegovu početku nešto poput kratkoga trijema. S istočne strane prolazila je sporedna ulica koja se protezala na sjever do vrata na gradskom zidu. Ta vrata u bedemu bila su dosta skromna i vodila su samo u polje. U svakom slučaju ni pristupi nisu odražavali važnost mjesta.

U prostornoj kompoziciji sklopa postoje i druge nelogičnosti. Kako je u to vrijeme vrijedilo pravilo da se crkve orijentiraju oltarima prema istoku, dogodilo da je sklop okrenut ulici na istoku stražnjom stranom, tj. apsidama, a prema putu na jugu bočnom stranom. Tako se glavna bogata pročelja nisu mogla sagledati. To nikako nije odgovaralo njihovu reprezentativnom karakteru.

Takvom dispozicijom pristup vjerskom središtu je bio loš. Dolazi se s juga, bočno, što opet nije s kompozicijskoga gledišta ispravno. Logično bi bilo da se crkvama prilazi frontalno. Međutim, pobožni svijet je nailazio s južne strane u narteks, izduženi razmjerno uski hodnik ispred pročelja, širine svega šest metara. Kroza nj su se morao tiskati da bi pristupio u crkve. Ispred crkava nema slobodnih prostora, trgova, kao što zahtijeva potreba mjesta za okupljanje i prihvat vjernika kojih je s obzirom na veličinu crkava moralo biti mnogo. Treba naglasiti da su bazilika *episcopalis* i križna bazilika, koje su postojale u zadnjoj fazi, bile vrlo prostrane. U njih se moglo istovremeno smjestiti preko 2000 ljudi, što je zaista velik broj.³²

Ta situacija se dodatno pogoršala kada je u 6. stoljeću između bazilika i gradskoga zida na zapadu umetnuta *Basilica discoperta* koje je zauzela i ono malo slobodnoga prostora ispred crkava.³³ Svakako je to bilo mjesto gdje se u određenim prilikama skupljalo mnoštvo naroda, inače čemu bi služile te ogromne vjerske građevine!? A u tim prigodama morala je biti zaista velika stiska u tijesnim pristupima trima crkvama s krstionicom i krizmaonicom.

Na građevinama gradskoga crkvenog središta može se zapaziti nazadovanje građevinske tehnike te opadanje zidarskoga i klesarskoga umijeća. Tako su vanjski zidovi

biskupske bazilike, a i ostalih okolnih zgrada, građeni od slabo priklesanoga i loše složenoga malog kamenja. Ti zidovi su razmjerno tanki s obzirom na raspon krovništva koje su nosili. Sami stupovi između brodova prilično su jaki, ali im je površina grubo obrađena. Nije glatka što bi se moglo očekivati na tom mjestu. Baze stupova imaju oblik koji tek ugrubo naznačuje uobičajenu klasičnu profilaciju torusa i trohilusa. Može se zaključiti da je bilo važno izgraditi velike prostore za okupljanje vjernika, a da se nije toliko pazilo na solidnost i obradu detalja.

Unutar gradskih zidina bio je veći broj drugih vjerskih građevina. Neobična je opet pojava da su skoro sve koncentrirane u uskoj zoni na granici staroga i novoga dijela grada, s obje strane bedema u pravcu sjever-jug. Tu je ukupno sedam sklopova i građevina. Na sjeveru izvan grada je veliki kompleks Manastirina, pa sklop urbanih bazilika, zgrada bivših terma, *Basilica nova* i *Basilica iuxta portum*. Samo su dvije važnije crkve izvan ovog područja, *Basilica occidentalis* i *Basilica orientalis*. Za ovakav neravnomjeran raspored još nema objašnjenja.

Izvan grada nalaze se tri ceterijalna sklopa. Svi su na sjeveru. Tamo je i kršćansko groblje zvano Kod 16 sarkofaga. Ni za ovu pojavu nema objašnjenja. Na svim starokršćanskim sklopovima opažaju se velike promjene. Međutim, u njihovoj kompoziciji i prostornoj organizaciji nema čvršće koncepcije. Djeluju dosta slikovito, ali im nedostaje simetrije u rasporedu, a time i monumentalnosti u oblikovnom izrazu.

Najvažniji kompleks je na Manastirinama. Tamo su u vremenu od 2. do 4. stoljeća pokapani kršćanski mučenici, a među njima i mučenik biskup Dujam. Poslije su na tom mjestu oko središnjega dvorišta izgrađivane kapele s grobovima. Gradilo se bez posebnoga plana u njihovu rasporedu koji je dosta slobodan. U 4. stoljeću za provala Gota sklop je stradao. U 5. stoljeću ostaci kapela su uklonjeni i iznad njihovih temelja podignuta je velika trobrodna bazilika. Gorljivost novoga naraštaja nije se osvrtna na ono što je ranije na istom mjestu postojalo. Samo je mali broj sarkofaga ispod zidova iz čega se može zaključiti da je nastarije groblje bilo skromno.

Neobičnost u kompoziciji zgrada uočava se i kod ceterijalnoga kompleksa na Mrusincu gdje se nalaze dvije bazilike i atrij iz 4.-6. stoljeća te brojni grobovi. Glavni objekt, mauzolej kršćanskoga mučenika Anastazija, nalazi se u atriju. Ali on je na dnu tog prostora i to bočnom stranom okrenut glavnoj vizuri. Ulaz na njegovu glavnom

32 W. Gerber 1917, str. 25, 48.

33 E. Dygve 1957.

Slika 11.

Manastirine, starokršćanski grobišni kompleks sjeverno od grada (Solín, arhiv M. Matijevića, 2011.). Na ovom mjestu pokopan je početkom 4. stoljeća biskup Dujam, a potom su izgrađene brojne memorijalne kapele nad kojima je u 5. stoljeću podignuta velika trobrodna bazilika.

pročelju je zavučen i teško pristupačan.³⁴ Na drugom lokalitetu, Kapljuču, je opet trobrodna bazilika iz 4. stoljeća, podignuta nad grobovima petorice mučenika. Pred njezinim glavnim pročeljem vrlo je nespretno dograđeno svetište, pa i gospodarska zgrada odmah do ulaza u svetište, što uvelike narušava opći izgled građevine. Sve to ukazuje da graditelji ranokršćanskih sklopova u Solini nisu toliko inzistirali na vanjskom učinku, a i tijekovi unutarnjih komunikacija su donekle nejasni.

U početku nakon priznanja kršćanstva i dalje su neko vrijeme usporedo postojali i stari poganski kultovi. Narod nije odjednom odbacio drevne običaje i vjerovanja.³⁵ Zasiurno je gradsko središte u starom dijelu grada i dalje osta-

lo na istom mjestu i služilo sličnim svrhama. Na to ukazuju i neki manji ranokršćanski nalazi. Razdoblje suživota religija službeno je trajalo oko 70 godina. Pristaša starih poganskih kultova bivalo je sve manje. To je moglo utjecati na zapuštanje hramova. Postavlja se pitanje jesu li stari hramovi na forumu pretvoreni u kršćanske bogomolje, što se inače događalo, te je li se podigla neka nova crkvena građevina. Velike pregradnje na kapitoliju, koje su vrlo slabo istražene, dopuštaju i tu mogućnost. Pošto do sada nije utvrđeno postojanje nekoga novijeg javnog središta, logično je pretpostaviti da je stari forum bar još neko vrijeme nakon pobjede kršćanstva vršio i tu funkciju. Njegova je veličina izuzetna i nema slične na širim prostorima.

34 E. Dyggve – R. Egger 1939, str. 81-85.

35 E. Marin 1988, str. 29.

Građevinski materijali

Sve građevine u Saloni zidane su u kamenu. Uočava se, međutim, da je u svrhu gradnje korišten materijal iz domaćih kamenoloma koji su bili negdje u blizini. Općenito, kamen je dosta slabo isklesan i loše ugrađen. Samo su kod najvažnijih građevina korišteni bolje obrađeni blokovi većih dimenzija. Njihovi glavni i dekorativni dijelovi su ponekad od boljih vrsta kamena, uglavnom s otoka Brača. Neki su elementi iz mramora i granita različite vrste, koji su nabavljani iz drugih krajeva, čak iz Grčke i Egipta, a izgleda i iz drugih udaljenih krajeva. Pojava uvoznih elemenata je dosta rana, već kod poganskih javnih građevina. Kasnije su ti isti dijelovi preuzimani i ugrađivani u kršćanske vjerske građevine na Manastirinama, Marusincu i kompleksu gradskih bazilika.

Za trobrodnu kršćansku baziliku na Manastirinama sagrađenu u 5. stoljeću upotrijebljeni su stupovi od bijeloga kamena te crvenoga i sivoga granita.³⁶ Svi ti dijelovi, pa i kapiteli, uzeti su s drugih starijih građevina. U konglomeratu zidova iz različitih vremena nalaze se i spoliji. U zadnjem razdoblju Salone, za provala barbara, bazilika je bila dobrim dijelom porušena. Kada je neposredna opasnost prošla, djelomično je obnovljena. Pri tome su opet korišteni i spoliji, a među njima dijelovi trupaca stupova velike debljine.

Upotreba stupova od crvenoga i sivoga granita, porred onih od vapnenca, vidljiva je i na gradskoj bazilici. To je zabilježeno još godine 1902. prilikom njezina istraživanja. Broj nađenih ulomaka takvih trupaca znatno je povećan u idućim godinama. I u susjednoj biskupskoj palači bio je isti slučaj. I na drugim mjestima nalaze se dijelovi od vulkanskoga kamena. Na jugozapadnoj strani lokaliteta Pet mostova leži dio stupa od ružičastoga granita.³⁷

Tim činjenicama nije posvećena dovoljna pozornost. U prvom redu upotrijebljeno je eruptivno kamenje kojega nalazišta nema nadaleko. To podsjeća na nedaleku Dioklecijanovu palaču gdje su takvi stupovi preneseni iz Egipta, pa i na Jader, današnji Zadar.³⁸ Ne radi se o izoliranoj pojavi u Saloni nego o rasprostranjenoj praksi u više mjesta na istočnoj jadranskoj obali. To međutim nije detaljnije istraženo. Može se zaključiti da su gotovi arhitektonski elementi iz neke daleke velike klesarske radionice

u Africi, vjerojatno u Egiptu, prenašani u Dalmaciju. Osim toga, ako su stupovi u Saloni uzeti s drugih starijih poganskih građevina u istom gradu, to znači da su u njemu ranije postojale neke nama još nepoznate javne građevine ili raskošne privatne kuće.³⁹ Posebno su morale biti monumentalne te građevine kojima su pripadali stupovi velike visine i promjera.

Opeka gotovo i nije bila u upotrebi. Od glinenoga materijala su se uglavnom rabili tubuli za razvođenje toploga zraka po prostorijama i okrugle opeke za stupiće suspenzura koje su podržavali podove iznad međuprostora u sustavu grijanja te crijep za pokrove zgrada i posude. U Saloni su pronađeni opekarski proizvodi uvezeni iz raznih krajeva, pretežno iz radionica u Italiji, ali na sačuvanim građevinama su rijetki.⁴⁰

Rani srednji vijek

Smatralo se da je Salona razorena i napuštena godine 614. te da u njoj više nikada nije obnovljen život. Međutim, mnoge činjenice ukazuju da tome nije bilo tako. U istočnom dijelu grada otkriveni bizantski novci iz kasnijega vremena, 630.-631. godine.⁴¹ Postoje i druge pojave koje nisu ozbiljnije uzete u obzir ili nisu dovoljno uvjerljivo objašnjene.

Na sjevernoj strani foruma otkrivena je turnjačica, tj. tijesak za grožđe ili za masline. Pretpostavlja se da je iz kasne antike. Na takav zaključak navelo je postojanje sličnih naprava uz ranokršćanske komplekse na Manastirinama i Kapljuču.⁴² Iz te teze proizlazi da je u zadnjoj fazi postojanja Salone glavno gradsko središte bilo već potpuno porušeno te da je ta reprezentativna četvrt degradirana i preobražena u seoski gospodarski ambijent. Međutim takva postavka nije čvršće argumentirana. Usporedba s postojanjem turnjačica na kršćanskim cemeterijalnim sklopovima teško je održiva. Te turnjačnice su naime bili izvan grada u polju, na mjestima gdje su u nešto ranijim vremenima bile vile rustike, tj. središta gospodarstava. A nasuprot tomu turnjačnica na forumu u najužem je urbanom središtu. Osim toga, polazeći od činjenice da su se nakon priznanja kršćanstva Milanskim ediktom stara i nova vjera istovremeno štovale do konca 4. stoljeća, ipak je vjerojatnije da je forum s poganskim svetištima i dalje funk-

36 F. Bulić 1986, str. 144.

37 F. Bulić 1903; F. Bulić 1904.

38 F. Bulić 1908; F. Bulić – Lj. Karaman 1927, str. 61.

39 F. Bulić 1908, str. 107-110.

40 F. Bulić 1885.

41 I. Marović 2006.

42 D. Rendić-Miočević <1956>b.

cionirao. U to vrijeme još uvijek su se u poganskim hramovima održavali obredi jer je dobar dio stanovništva i dalje štovao staru vjeru. Nema zasad dokaza da je neki od poganskih hramova u Saloni nasilno zatvoren. Pripadnici obiju konfesija nisu bili u početku priznanja sukobljeni. Kršćanstvo je postupno jačalo, a poganstvo opadalo.⁴³

Možda su se s vremenom hramovi na forumu priveli novom bogoslužju, što bi se dalo naslutiti iz njihovih brojnih pregradnja. Uostalom, sa zapadne strane trga otkriveni su tragovi kršćanske kultne građevine s apsidom. Nađeni su i neki manji predmeti, poput žrtvene zdjelice iz 4. stoljeća s Kristovim monogramom.⁴⁴ Da je Salona u doba priznatoga kršćanstva bila u velikom uspona, dokazuju brojne raskošne crkve iz toga vremena. Stoga se ne čini uvjerljivom teza da se forum već tada pretvorio u ruralnu sredinu, štoviše do danas nije otkriveno novo gradsko svjetovno središte koje bi nadomjestilo staro.

Ako se uzme u obzir da su za popločanje poda turnjačice uzete kanelirane dobro obrađene starije kamene ploče kojima je bio obložen zid neke obližnje monumentalne građevine, tumačenje nalaza moglo bi biti bitno drugačije. Teško se može povjerovati da je sjeverni trijem foruma na kojemu je podignuta turnjačica porušen još u antici. Vjerojatnije je da se to uslijedilo poslije pada Salone. Kao što je navedeno, datiranje turnjačice u kasnu antiku uvjetovano je postojanjem drugih. Pri tome nije se uzelo u obzir da su iste naprave za proizvodnju vina korištene i u kasnijim vremenima. U podrumima Dioklecijanove palače u Splitu otkriven je tijesak iz ranoga srednjeg vijeka sličan ovome salonitanskome.⁴⁵ Sve to ukazuje da se život u Saloni nakon njezina razaranja nije potpuno ugasio.

U zadnjoj fazi svoga postojanja u Salona je doživljavala moralnu krizu. Građani su nesložni, vladala je objest i nepravda.⁴⁶ Koncem 6. stoljeća učestali su žestoki napadi Avara i Slavena na grad. Uvriježeno je mišljenje da su kuće opljačkane, spaljene i temeljito porušene pa se na njegovu mjestu kasnije nije obnovio život. Novi doseljenici su se naselili istočno od grada u polju gdje su otkrivena groblja iz ranoga srednjeg vijeka s bogatim priložima. Ipak i druge okolnosti upućuju da su možda daljnji događaji bili nešto drukčiji. To što nisu otkriveni ostaci kuća doseljenika

ka unutar antičkoga areala Salone nije neka posebnost. Oskudni ostaci ranosrednjovjekovnih stambenih zgrada inače su vrlo rijetki i u razvijenijim urbanim cjelinama. Pa ni u Majdanu, nedaleko riječnoga izvora gdje je sigurno postojalo novo veće naselje pridošlica, o čemu svjedoči groblje Hrvata, nema im ni traga.⁴⁷ To se objašnjava pretpostavkom da su nastambe bile izgrađene od laganoga materijala – drva i pruća – koji je brzo propadao.⁴⁸

Uz to treba navesti da Salona nije tako radikalno devastirana. Logično je ipak pretpostaviti da su novi stanovnici nakon pljačke trebali neke građevine za život. Vjerojatno su se u sveopćem kaosu palile, ali teško je povjerovati da su se masovnije rušili zidovi kuća. To se dogodilo kasnije. Stoljećima, od ranoga srednjeg vijeka do naših dana, odatle su se raznosili kameni blokovi, stupovi i kipovi za novogradnje i zbirke. Bezobzirno su se uništavale salonitanske građevine. Odatle su graditelji predromaničkih crkvice i romaničkih građevina uzimali materijal za građu. Kamene klesance koristili su zidari solinskih i splitskih varoških kućica. Čak su dijelovi odnošeni preko mora. Venecijanska je vlast također iskorištavala stare spomenike iz Salone za splitske barokne utvrde. Uzeća je velika količina obrađenoga kamenja za njihovo podizanje. Prenosili su se kameni blokovi u Veneciju za gradnju monumentalnih građevina, i to već u doba renesanse. Služili su za nadogradnju duždeve palače, gradnju crkve S. Maria della Salute. Razvaline su rušene kako se u njima ne bi ugnijezdili Turci dok su bili u Klisu. Oni su u tim vremenima prodirali u salonitansko polje, oštećivali antičke spomenike i upotrebljavali materijal za utvrđenja.⁴⁹ Osim toga veći dio površine nekadašnjega grada pretvorio se s vremenom u polja. Težaci obrađujući svoja imanja nailazili su na ostatke starih građevina, vadili kamenje i bacili ga na gomile. I uza sve dijelovi salonitanskih zgrada, posebno amfiteatra, zidina ili Velikih terma do danas su razmjerno dobro očuvani.

U neposrednoj blizini antičkoga grada izgrađeno je više srednjovjekovnih crkava. To su ponajprije dvije crkve na Gospinu otoku s istočne strane, pa crkva u Gradini koja se čak nalazila unutar rimskog perimetra i crkve blizu amfiteatra. A nešto dalje je Šuplja crkva i samostan u Rižinicama. Najvažnije građevine – mauzolej kraljice Jelene, sa-

43 E. Marin 1988, str. 29.

44 E. Dyggve 1991, str. 250.

45 T. Marasović 1982, str. 82.

46 L. Katić <1952>.

47 L. Katić 1971, str. 60; Lj. Karaman <1940>.

48 E. Dyggve 1989, str. 107-108; T. Marasović 1978, str. 8-9.

49 C. Fisković <1952>.

mostan i krunidbena bazilika – nalazili su se u blizini. I dalje, na zapadnoj antičkoj nekropoli uz rimske nalaze se i grobovi iz kasnijega vremena. Logično je zaključiti da je tamo gdje su bile crkve i groblja moralo biti i stanovnika. Pleterne skulpture nađene su i u samom mjestu Solinu kod starih mlinica koje su u doba hrvatskih narodnih vladara koristile vodu iz rijeke Jadrana.⁵⁰ I na zapadnoj strani antičkog grada postojale su građevine i grobovi iz kasnijega vremena. Kod amfiteatra spominje se oko godine 1000. crkva sv. Mihovila. Na sjeverozapadnoj strani kod crkve sv. Nikole, blizu današnjih Paraća i Milišića, je groblje koje je tu postojalo od antike pa sve do 17. stoljeća. Na ranokršćanskom groblju pokapali su se kasnije doseljeni Hrvati. I to ukazuje na postojanje naselja.⁵¹

Na zapadnoj nekropoli izvan grada, pored velikoga broja antičkih grobova, otkriveno je i 17 srednjovjekovnih s 21 skeletom. Simptomatično je da su se nalazili na njegovoj istočnoj strani bliže rimskom gradu, a ne na zapadnom dijelu prema Kaštelima. Potvrđeno je da potječu iz prvoga razdoblja doseljenja Slavena pa do 10. stoljeća.⁵² Okupljeni su i usmjereni u približno istom pravcu, prema sjeveroistoku. To svjedoči da se ne radi o slučajnim ukopima nego o organiziranom ukopištu. Istina, unutar gradskih zidina nema prepoznatljivih dekorativnih ulomaka, npr. s pleternom plastikom. Ipak unutar zapadnoga proširenja jugoistočno od amfiteatra u kućama Mikelić bilo je, osim antičkih spolja, ugrađeno i nekoliko srednjovjekovnih skulptura. Osim toga na mnogim rimskim građevinama primjećuju se improvizirane pregradnje koje ponekad remete normalno funkcioniranje zgrade. Može se pretpostaviti da se radi njihovu kasnijem primitivnom prilagođavanju za nove skromne potrebe. To se lijepo može uočiti na Velikim termama pa i na nekim ranokršćanskim crkvenim zgradama.

Treba imati u vidu i mnogobrojne spolije na građevinama. Obično se smatra da su ugrađene u antici, a možda neke pripadaju kasnijim prilagodbama. Za to je karakterističan navedeni primjer turnjačice na forumu. Isto tako nije jasno datiranje radionice na lokaciji zvanj Pet

mostova. Tamo se u zidovima zgrada nalazi dosta starijih spolija. I pristupni put kao i pregrade u koritu koje su regulirale tijek i navođenje vode popločan je kamenjem uzetim s nekih drugih građevina. Kao posude služili su preuređene grobne urne. Sve je to moglo biti učinjeno u kasnijim vremenima. Svemu treba dodati još jedan detalj, a to je gradnja kapele sv. Dujma i Anastazija godine 1695. jugozapadno od bazilike na Manastirinama.⁵³ To ukazuje na prisustvo ljudi i u dosta kasnijim vremenima.

Kada se govori o velikoj krizi i napuštanju Salone u kasnoj antici trebalo bi uzeti u obzir izgradnju velikih građevina kao što je bila *Basilica urbana* i sklop oko nje izgrađen u 6. stoljeću. Podizanje tako velikoga i raskošnoga kompleksa teško je zamisliti bez velikih sredstava, a i mase svijeta koju su mogli primiti. Konačno rasulo nastupilo je tek u zadnjoj fazi. Stoga kada se razmotre sve navedene činjenice, trebalo bi možda preispitati pitanje kontinuiteta života u arealu antičke Salone. Iz navedenih razloga nije još moguće sa sigurnošću odrediti što se zapravo događalo nakon propasti Salone. Stoga je zanimljivo i razmišljanje Lovre Katića, nesumnjivoga autoriteta o tom pitanju. On navodi kako se Salona nije oporavila nakon rušenja, ali dopušta mogućnost da se u njoj nastanilo manji broj Hrvata. To potkrepljuje činjenicom da se kod istraživanja blizu teatra našlo i nekoliko ulomaka keramike iz kasnijega vremena. Napominje i da je Dyggve smatrao kako su tragovi suhozidova oko gradskih bedema ostaci kućica iz vremena naseljavanja Hrvata. I dalje logično zaključuje da u Solinu nisu sve zgrade bile do temelja razorene. Neke su se mogle lako natkriti i pružiti udoban stan onima koji su navikli živjeti u primitivnim kolibama.⁵⁴

Daljnji tijek razvitka Solina nije sustavnije izučavan. Pouzdani podaci potječu tek s početka 19. stoljeća kad je napravljen stabilni katastar općine. Iz njega se vidi da u to vrijeme nije bilo kuća unutar antičkoga areala. Pojedini zaseoci su izvan njega, pretežno na sjevernoj strani.⁵⁵ Predio Glavičine na Majdanu kod izvora rijeke Jadrana gdje je otkrivena ranosrednjovjekovna nekropola, također je u to vrijeme bez kuća.⁵⁶

50 Lj. Karaman <1940>.

51 L. Katić 1971, str. 86; L. Katić <1963>; D. Rendić-Miočević 1954-1957, str. 156.

52 F. Veljanovska 1990; B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Billić 1987, T. 10.

53 M. Ivanišević 2004, str. 126-127.

54 L. Katić 1971, str. 49, 51.

55 Split, Državni arhiv, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, br. 586, list XIV i XVII: *Comune Salona* (katastarska mapa općine Solin godine 1831.). Činjenica je da u to vrijeme ne postoji naselje u Majdanu, u okolici nekadašnjega ranosrednjovjekovnog naselja. Glavna aglomeracija ponovno je u neposrednoj blizini ruševina Salone, uz cestu za Sinj pored rijeke Jadrana. Naselje je tada imalo oko 1500 stanovnika.

56 Split, Državni arhiv, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, br. 240, list XI: *Comune Clissa* (katastarski plan općine Klis iz godine 1831.). Na predjelu Glavičine (Nad Glavizzam) gdje je otkriveno srednjovjekovno groblje početkom 19. stoljeća je kuća.

Zaključak

Salona je najvažniji antički grad na hrvatskim prostorima. Osobito je važno razdoblje njezine izgradnje u ranokršćansko vrijeme čiji su ostaci i danas vidljivi. Osim sustavnim istraživanjima mnogo se toga otkrilo slučajnim nalazima prigodom obrade zemlje ili građevinskim radovima. Osnovne postavke njezina dugotrajnog razvitka su poznate, ali rezultati istraživanja ponekad su jednostrani i bez jasne kritičke ocjene. Činjenice su razmatrane ponajviše s povijesnoga i arheološkoga gledišta, a manje s urbanističkoga, graditeljskoga i općenito tehničkoga. Nedostaje i umjetnička ocjena njegovih arhitektonskih ostvarenja, a i komparacije s ostalim dostignućima tog vremena su oskudne. I pored velikih i dugih napora ipak veliki dio grada nije još istražen, posebno njegova stambena arhitektura. Jedna takva insula otkrivena je u istočnom dijelu Salone blizu *Porta Caesarea* i gradskih bazilika. Ali i ona je tek slabo poznata pa nije moguće odrediti unutarnji raspored kuća.⁵⁷

Kada bi se upuštali u procjenu istraženosti Salone, sigurno bi se utvrdilo da je barem 70 posto njezina area la još nepoznato. A sve ono što će se u budućnosti otkriti bit će samo u razini temelja. I dalje će nedostajat treća dimenzija, tj. katnost i izgled stambenih zgrada koji su važni za određivanje gustoće naseljenosti, a time i standarda življenja. O visini zgrada moglo bi se procjenjivati jedino na osnovu širine i dubine temelja te njihove čvrstoće. Sudeći po do sada pronađenim oskudnim ostacima ne može se govoriti o tipovima kuća i o unutarnjem rasporedu prostorija.

Do sada nije otkrivena reprezentativna standardna urbanistička oprema kakvu su obično imala veća rimska središta. Pronađena su samo manja spomen-obiljež-

ja, poput zavjetnih oltara i postolja na forumu te fontana kod *Porta Caesarea*. Nije poznato je li bilo javnih spomenika u obliku slavoluka, većih skulptura na otvorenom ili visokih stupova ukrašenih reljefima. Takva monumentalnija zdanja, naročito u čast careva, mogla su postojati u gradu koji je bio upravno, gospodarsko i kulturno središte prostrane provincije, mjesto burnih događanja i dinamičkoga razvitka. Postavlja se pitanje jesu li uopće postavljena ili još nisu pronađeni njihovi tragovi. Za razliku od Salone slavoluci su postojali u manje važnim obližnjim gradovima Jaderi i Aseriji.⁵⁸

Nema detaljnijih podataka o upravnim zgradama u kojima su se rješavali javni poslovi i djelovali gradski i pokrajinski dužnosnici i brojni činovnici. One su morale postojati i u starome dijelu grada. U blizini foruma, vjerskoga i civilnoga središta, spominje se kurija i bazilika te namjesnikova palača u istočnom proširenju grada.

Još uvijek nije potpuno jasna gradska vodovodna i kanalizacijska mreža. Sigurno je da su postojale uredne komunalne instalacije što je građanima omogućavalo pristojan životni standard. Nisu otkrivene javne latrine, zahodi, koje su morale postojati na mjestima oko kojih su se okupljali ljudi, pored amfiteatra, teatra i gradskih bazilika. Nisu otkrivene ni u Velikim termama. Neka od navedenih pitanja i dvojbe razriješit će se daljnjim istraživanjima. U tome naročitu pozornost zaslužuje forum i prostor oko njega, mjesto vrlo žive i važne graditeljske aktivnosti.

Dosadašnja istraživanja pružila su najvažnija, ali ipak samo osnovna saznanja o urbanoj strukturi Salone i njezinoj mjeni. Još ima dosta nepoznanica. Istraživanje poznatih lokaliteta, kao dijela cjeline grada, sigurno će produžiti i dati još čvršću interpretaciju. Istodobno treba nastaviti nove usmjerene zahvate kako bi se slika upotpunila.

57 N. Cambi – Ž. Rapanić – A. Rendić-Miočević 1970, str. 107-111.

58 M. Suić 1976, str. 123, 124.

Kratice

BASD	= Bullettino di archeologia e storia dalmata
VAHD	= Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku
VAPD	= Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

Literatura

- M. Batarelo 2002 Marijana Batarelo, *U istočnoj Saloni je postojao reprezentativni antički hram*, Solinska kronika 99 (IX), Solin 15.12.2002, 15.
- F. Bulić 1885 Frane Bulić, *Nomi e marche di fabbrica su tegoli, mattoni, vasi et altri oggetti fitili nel Museo di Spalato*, BASD VIII, Split 1885, 89-91.
- F. Bulić 1903 Frane Bulić, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l'a. 1902.*, BASD XXVI, Split 1903, 38-43.
- F. Bulić 1904 Frane Bulić, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante gli a.1903 e 1904.*, BASD XXVII, Split 1904, 124-140.
- F. Bulić 1908 Frane Bulić, *Materiale e provenienza della pietra delle colone, noanchè delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colone ecc. delle basiliche cristiane a Salona*, BASD XXXI, Split 1908, 86-127.
- F. Bulić 1911 Frane Bulić, *Trovamenti risguardanti l' acquedotto urbano di Salona*, BASD XXXIV, Split 1911, 66-68.
- F. Bulić 1914 Frane Bulić, *Istrazivanja istočno od Porta Caesarea u Saloni kod Pet mostova*, BASD XXXVII, Split 1914, 68-79.
- [F. Bulić] 1915 [Frane Bulić], *Ritrovimenti antichi nel recinto dell' antica Salona*, BASD XXXVIII, Split 1915, 144-145.
- F. Bulić 1922 Frane Bulić, *Iskopavanja u Saloni kod Porta Caesarea kod tzv. Pet mostova 1916. i 1917.*, VAHD XLV, Split 1922, 3-13.
- F. Bulić 1926-1927 Frane Bulić, *Oratorio dei martiri salonitani nell' amfiteatro romano a Salona (Solin)*, VAHD XLIX, Split 1926-1927, 106-111.
- F. Bulić 1986 Frane Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986.
- F. Bulić – Lj. Karaman 1927 Frane Bulić – Ljubo Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927.
- F. Buškariol 1988 Frane Buškariol, *Pregled arheološke topografije Salone*, *Mogućnosti* 36, br. 3-4, Split 1988, 274-287.
- N. Cambi – Ž. Rapanić –
A. Rendić-Miočević 1970 Nenad Cambi – Željko Rapanić – Ante Rendić-Miočević, *Salona, Solin – antički grad*, *Arheološki pregled* 12, Beograd 1970, 106-118.

- K. Cicarelli <1954> Ksenija Cicarelli, *Dva mala figuralna reljefa od kosti iz Solina*, VAHD LIV/1952, Split <1954>, 138-142.
- N. Dobrović 1951 Nikola Dobrović, *Urbanizam kroz vekove. Stari vek*, Beograd 1951.
- E. Dyggve 1957 Ejnar Dyggve, *Nova basilica discoperta u Solinu*, Peristol 2, Zagreb 1957, 57-61.
- E. Dyggve 1989 Ejnar Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Izabrani spisi, Split 1989, 19-123.
- E. Dyggve 1991 Ejnar Dyggve, *Salonitanski forum*, Antička Salona, Split 1991, 241-253.
- E. Dyggve – R. Egger 1939 Ejnar Dyggve – Rudolf Egger, *Forschungen in Salona, III. Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Wien 1939.
- C. Fisković <1952> Cvito Fisković, *Rušenje i raznošenje solinskih spomenika*, VAHD LIII/1950-1951, Split <1952>, 197-206.
- B. Gabričević <1952> Branimir Gabričević, *Dva priloga poznavanju urbanističkog razvoja antikle Salone*, VAHD LIII/1950-1951, Split <1952>, 155-162.
- W. Gerber 1917 William Gerber, *Die bauten im nordwestlichen Teille der Neustadt von Salona*, Forschungen in Salona, I, Wien 1917, 10-151.
- M. Ivanišević 2004 Milan Ivanišević, *Crkve i likovi svetoga Dujma*, u: Arsen Duplančić – Milan Ivanišević – Slavko Kovačić, *Sveti Dujam. Štovanje kroz vjekove*, Split 2004, 111-201.
- J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar 2009 Jasna Jeličić-Radonić – Ana Sedlar, *Topografija antičke Salone (I)*, Tusculum 2, Solin 2009, 7-32.
- H. Kähler <1940> Heinz Kähler, *Porta Caesarea u Solini*, VAHD LI/1930-1934, Split <1940>, 1-47.
- Lj. Karaman <1940> Ljubo Karaman, *Starohrvatsko groblje na »Majdanu« kod Solina*, VAHD LI/1930-1934, Split <1940>, 67-71.
- L. Katić <1952> Lovre Katić, *Vjerodostojnost Tome Arcidakona i posljednji dani Salone*, VAHD LIII/1950-1951, Split <1952>, 99-120.
- L. Katić <1954> Lovre Katić, *Novi nalaz starokršćanskog pluteja u Solinu*, VAHD LIV/1952, Split <1954>, 143-145.
- L. Katić <1963> Lovre Katić, *Groblje kod sv. Nikole u Solinu*, VAHD LXI/1959, Split <1963>, 134-151.
- L. Katić 1971 Lovre Katić, *Solin VII-XX. stoljeća*, u: Željko Rapanić – Lovre Katić, *Prošlost i spomenici Solina*, Solin 1971, 45-136.
- B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić 1987 Branko Kirigin – Ivo Lokošek – Jagoda Mardešić – Siniša Bilić, *Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu*, VAHD 80, Split 1987, 7-56.
- T. Lenotti 1961 Tulio Lenotti, *L'arena di Verona*, Verona 1961.

- J. Mardešić 1988 Jagoda Mardešić, *Izveštaj o zaštitnim arheološkim radovima na trasi splitske zaobilaznice kroz Salonu 1986/87*, *Mogućnosti* 36, br. 3-4, Split 1988, 307-314.
- J. Mardešić 1990 Jagoda Mardešić, *Zaštitna arheološka istraživanja na lokaciji robne kuće u istočnom dijelu Salone*, *Kulturna baština* 20, Split 1990, 135-140.
- J. Mardešić 1999-2000 Jagoda Mardešić, *Istočni trakt gradskih zidina Salone*, *Opuscvla archaeologica* 23-24, Zagreb 1999-2000, 143-153.
- D. Maršić 2011 Dražen Maršić, *Nezaobilazno štivo u proučavanju salonitanske epigrafske baštine*, *Solinska kronika* 198 (XVIII), Solin 15.3. 2011, 18-19.
- E. Marin 1988 Emilio Marin, *Starokršćanska Salona*, Zagreb 1988.
- T. Marasović 1978 Tomislav Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978.
- T. Marasović 1982 Tomislav Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd 1982.
- I. Marović 2006 Ivan Marović, *O godini razorenja Salone*, *VAPD* 99, Split 2006, 253-273.
- I. Matijević 2011 Ivan Matijević, *Spasimo Lucilijev spomenik!*, *Solinska kronika* 198 (XVIII), Solin 15.3. 2011, 18.
- B. Milić 1990 Bruno Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća. Prapovijest i antika*, Zagreb 1990.
- Š. Mlakar 1963 Štefan Mlakar, *Antička Pula*, Pula 1963.
- Š. Mlakar 1965 Štefan Mlakar, *Amfiteatar u Puli*, Pula 1965.
- F. Oreb 1969a Franko Oreb, *Arheološki nalazi uz magistralu na predjelu »Bilankuša« u Solinu*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 18, br. 2, Zagreb 1969, 3-6.
- F. Oreb 1969b Franko Oreb, *Arheološko-istražni radovi na »Bilankuši« u Solinu*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 18, br. 2, Zagreb 1969, 6-10.
- F. Oreb 1986 Franko Oreb, *Arheološko-konzervatorski radovi u Solinu u 1981. i 1982. godini*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, Zagreb 1986, 233-240.
- I. Petricioli 1958-1959 Ivo Petricioli, *Dva tisućljeća zadarskog urbanizma*, *URBS* 2, Split 1958-1959, 65-71.
- S. Piplović <1981> Stanko Piplović, *Pregradnje u »velikim termama« u Salonu*, *VAHD LXXIV/1980*, Split <1981>, 89-102.
- S. Piplović 2005 Stanko Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Salonu*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47, Zagreb-Zadar 2005, 1-25.

- A. Rendić-Miočević 1970 Ante Rendić-Miočević, *Spoj gradskih bedema sjeverno od Porta Caeserea*, u: Nenad Cambi – Željko Rapanić – Ante Rendić-Miočević, *Salona, Solin – antički grad*, Arheološki pregled 12, Ljubljana 1970, 106-118.
- A. Rendić-Miočević 1973 Ante Rendić-Miočević, *Salona, Solin -istraživanja oko sjevernog trakta bedema*, Arheološki pregled 15, Beograd 1973, 56-59.
- D. Rendić-Miočević 1954-1957 Duje Rendić-Miočević, *Nova kasnoantička stela iz Solina*, VAHD LVI-LIX, sv. 2, Split 1954-1957, 156-162.
- D. Rendić-Miočević <1956>a Duje Rendić-Miočević, *Nekoliko zanimljivih nalaza iz starokršćanskog Solina*, VAHD LV/1953, Split <1956>, 199-204.
- D. Rendić-Miočević <1956>b Duje Rendić-Miočević, *Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma*, VAHD LV/1953, Split <1956>, 205-216.
- D. Rendić-Miočević 1984 Duje Rendić-Miočević, *Question de la chronologie du développement. des basiliques doubles de Salone*, VAHD 77, Split 1984, 175-186.
- D. Rendić-Miočević 1985 Duje Rendić-Miočević, *Salona »quadrata«. Salonitanski oppidum (Caes., B. C. III 9) u svjetlu novih istraživanja*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena 49, Zagreb 1985, 529-545.
- F. Sedmak 1906 F. Sedmak, *Bagno romano presso la stazione ferroviaria a Salona (Stazione ponentale verso Knin) scoperto nella 1876*, BASD XXIX, Split 1906, 46-48.
- M. Suić 1976 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.
- M. Suić 1981 Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- F. Veljanovska 1990 Franica Veljanovska, *Srednjovjekovni skeleti sa zapadne nekropole Salone*, VAHD 83, Split 1990, 233- 255.
- M. Vitruvius Pollio 1997 Marcus Vitruvius Pollio, *Deset knjiga o arhitekturi*, Zagreb 1997.

Summary

Stanko Piplović

Characteristics and Issues of Urban Development of Salona

Key words: urban planning, architecture, Roman époque, Salona

Salona is the principal Roman city in Croatia. In its oldest part there were numerous public buildings. Gradually, it spread both eastward and westward, to be surrounded with walls in the insecure times of the late 2nd century AD. Of particular importance is the time of its growth in the early Christian époque. It was destroyed during the barbarian invasions of the early 7th century.

Its remains are still visible. Besides systematic researches, many details have been discovered accidentally in the course of agricultural or construction works. The basic postulates of its long development are known, however, the results are occasionally partial and lacking a clear critical assessment. The facts have been analysed mostly from historic and archaeological perspectives, less from urban planning, civil engineering and generally technical ones. Lacking is an artistic assessment of its architectural achievements, and comparisons with other contemporary achievements are scarce. In spite of the great and long efforts, a mayor part of the city has not been researched yet, especially its residential architecture.

An assessment of the degree of exploration would certainly establish that at least 70 per cent of its area is still unknown. And everything that will be discovered in the future will be at the foundations level only. The third dimension, that is, the numbers of floors and appearances of the buildings, will remain missing. This is, however, important in determining the population density and, thereby, living standards. Based on the scarce remains found so far, building types and interior arrangements in particular stages of the city development cannot be discussed.

Past explorations have offered the most important, yet only basic knowledge on the urban structure of Salona and its changes in the course of time. There are still details unknown. Explorations of certain locations, as parts of the city in whole, on which the past explorations were focused, will certainly be deepened to enable an even firmer interpretation.

There are no detailed information available on residential and administrative buildings. There have been discovered no standard representative urban amenities, normally present in larger Roman centres. There have been found only smaller memorial monuments, such as votive altars and pedestals at the forum, and the fountain by the *Porta Caesarea*. It is still unknown whether the city had any public monuments of the triumphal arch type, larger outdoor sculptures or high columns decorated with relieves.

Still not perfectly clear are the water and sewage networks or the city street grid. The city certainly had developed utility installations, that enabled its citizens a decent living standard and comfort. Some of the above questions and dilemmas will be solved by further researches.